

9(47.925)
9-42

19 AUG 2006

Բ. ԻՍԲՈՑԷԼ, Ղ. ՊԳՐԵԽԱՆԵ ԲԵՂԻԱՐԵՍԱՆՅԻ

ԻՍԲՈՑԷԼ ՕՐԻՆ
ԵՒ ԻՐ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՐԱՅԻՐԸ

Գ. Ր. Ն. Ն.
ԵՂԻՍՏԷՆ, Ս. Ա. ԲԵԽ. ԳԵՂԱՐԵՍԱՆՅԻ

Протоіер. Египца Гегамлицъ. Израель Ори и его политичес-
кое дѣятельность. (Перевеч. изъ жур. „Овигъ“).

ԲԱԴՈՐ
Тип. Н. А. Эриванцова, Баку.
Պատրան Ն. Երևանցիների
1 9 1 4

6855

9 (47.923)

9-42

ur

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻՆ ԵՒ ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

(Բազուի գրական—գեղարուեստական ակումբի հայկական բաժնում փետրվարի 8-ին կարդացած դասախոսություն)։

Ա.

1711 թվականի օգոստոսի վերջերում, կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ՝ 55 տարեկան հասակում, Աստրախանում մեռաւ և հայ եկեղեցու բակում թաղւեցաւ այժմեան հայութեան—բանաստեղծի ասածով—«աչքից հեռացած, մտքից մոռացւած» մի հայ մարդ, որ իր պատանեկան օրից սկսած մինչև իր վերջին շունչը անդուլ, անձնէր եռանդով ու աշխատանքով, անյողդողդ հաստատակամութեամբ, կենդանի և ջերմ հաւատով ու յուսով՝ անձնատուր եղաւ իր հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործին։ Եւ թէպէտ նա իր նպատակին չհասաւ, բայց նա ինքը առաջինը հանդիսացաւ, որ ժէ. դարում հայկական հարցը բարձրացնելով և Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւնների առաջ դնելով ինչպէս իր ժամանակակիցների, նոյնպէս և յետագայ հայ սերունդի սրտերում արծարծեց և հրահրեց հայրենիքի ազատագրութեան սրբազան գաղափարը։ Եւ հէնց այս մէկը, հէնց այս մեծ ծառայութիւնը միայնակ, բաւական է մի գ հայրենասերի անունը և յի-

6855
9 (47.923)
9-42

7

շատակը երախտապիտուկեամբ և օրհնութեամբ յիշելու համար:

Այդ մարդը, յարգելի պարոնայք և տիկնայք, Մեծ Սիւնիքի հպարտ լեռների այդ խիզախ զաւակը՝ Իսրայէլ Օրին էր, որի մասին է լինելու իմ այսօրւայ գեղուցումը՝ բաժանւած երկու մասի: Առաջինով ես ձեզ կը ծանօթացնեմ համառօտակի Օրիի կենսազրույթեան և գործունէութեան հետ: Իսկ երկրորդով կը վերլուծեմ և կը քննեմ Օրիի քաղաքական ծրագիրը:

Բ.

Իմ նախընթաց գեղուցումից*) զուք հաճեցաք տեսնել թէ՛ Ռուբինեան հարստութեան վերջին տարիներում կաթողիկ կղերը որ աստիճան առաջ էր գնացել իր ոտընձգութիւնների մէջ դէպի հայ ազգային եկեղեցու իրաւունքները:

Տեսաք թէ բանը մինչև այնտեղ էր հասել, որ Հայոց եկեղեցում և հայոց թագաւորըն օծուելիս՝ աջ կողմին ունէր պապի կարգինալին, որ օծման ծէսը կատարում էր նախապէս լատինական արարողութեամբ և Կիպրոսից հետը բերած լատին եկեղեցւոյ միւռօնով՝ իսկ յետոյ՝ թագաւորի ձախ կողմին կանգնած Հայոց կաթողիկոսը՝ իր հայացի աղօթքներն էր մրմնջում:

*) Հին Հայաստանի հարեւան պետութիւնների քաղաքական յարաբերութիւնները դէպի Հայերը՝ մինչև ժէ. դարը:

ՀԱյս և սրա նման միքանի յաջողութիւններով քաջալերւած, Վատիկանի ազենա վարդապետները՝ Կիլիկիայից Կրոն տիկն Պարսկահայաստան՝ այնտեղ ևս պարզելու իրենց մարդորսական դրօշակը:

Գ.

Սկզբում հայերը շատ սիրով ընդունեցին նրանց իբրև քրիստոնեայ դաւանակիցներ, և իրենց ձեռքից եկած օգնութիւնը չխնայեցին, բանալով նրանց հանդէպ իրենց եկեղեցիների դռները, թոյլատրելով, որ նրանք աղօթեն, բեմից «Սատուծոյ խօսքը» քարոզեն և նոյնիսկ պատարագ մատուցանեն:

Եւրոպայից նոտացած մեծամեծ դրամական նպաստներով՝ միսիօներները հեազհետէ Պարսկահայաստանում դպրոցներ բացին, տպարան հիմնեցին, կրօնական գրքեր տպեցին ու ցրուեցին, լօտօ կոչուած խաղը հնարեցին, որի օգնութեամբ կրօնական գիտելիքներ էին սովորեցնում իրենց խաղընկերներին, հիւանդանոցներ բաց արին և ժողովրդին ձրի դեղ ու բժշկութիւն սկսեցին մատակարարել և այլն:

Շատ բնական է, որ այս ամենը մեծ գրաւական էին ձեզւորների ձեռքում, իրենց յետին նպատակի յաջողութեան համար:

Եւ յիրուի, նրանք հօտան իրենց նպատակին և բաւականին որս ձգեցին իրենց ուսկա-

նը թէ աշխարհիկ և թէ հոգեւոր զտասկարգի հայերից:

Այսպէս ահա կազմւեցաւ ունիթոոսների բանակը Պարսկահայաստանում:

Եւ ահա այստեղ էլ սկսւեցաւ այն երկույթը, ինչ որ տեղի էր ունեցել Կիլիկիայում. — կրօնական երկպառակութիւն հայ ժողովրդի մէջ:

Այստեղ էլ առաջ եկան հայ ազատամիտների և պահպանողականների կուսակցական սուր պայքարները:

Վերջիններիս թիւը անհամեմատ շատ էր, որոնք թէ խօսքով թէ գրչով և թէ գործով յաջողութեամբ դիմադրում էին ունիթոոսների գաղտնի ու յայտնի առաջարկութեանը, — որ էր ենթարկւել Հռոմի պապի իրաւասութեանը:

Պահպանողականների այս ուժգին դիմադրութեան հանդէպ՝ միսիօներների դործը՝ վերջերում զգալի կերպով սկսել էր կաղալ:

Այս երկույթի պատճառն ըմբռնելու կամ չկարողանալով և կամ չկամենալով՝ միսիօներները Հռոմ ուղարկած իրենց տեղեկագրերում հայերի դիմադրութեան յաջողութիւնը «սասանայի ներշնչման» էին վերագրում:

Դ.

Անձամբ և առտեղեաւն ճեզւիտներին դիմադրելը բաւական չհամարելով՝ պահպանողա-

կաններից մէկը — Աղեքսանդր Կաթողիկոսը մի կոնդակով դիմեց Կղէմէս XI-րդ պապին և մանրամասնօրէն նկարագրելով միսիօներների հակաքրիստոնէական արարքները, մահմեդականներին թողած՝ բրիստոնետյ հայերին գայթակեցնելն ու երկպառակելը՝ խնդրում էր պապին՝ սանձահարել իր վարդապետներին:

Շատ հասկանալի է, որ իր այդ դիմումով Հայոց Կաթողիկոսը միմիայն իր պարզամտութիւնը երևան հանեց, ուրիշ ոչինչ:

Ճեզւիտներն էլ աւելի բազմապատկեցին իրենց եռանդը նորանոր ընկերներ հրաւիրելով Եւրոպայից:

Եւ որպէս զի այդ ընկերների գալստեամբ ժողովուրդը առաւել ևս չգալթակղի, — ճեզւիտները նահապետ Կաթողիկոսին առաջարկեցին ստորագրել այն նամակին, որով իբրեւ թէ նա ինքը մեջնորդում է, որ պապը մի քանի նոր վարդապետներ ուղարկէ ի լուսաւորութիւն հայերի:

Նահապետ Կաթողիկոսը մերժեց յիշեալ առաջարկը: Սակայն երկիւղ կրելով ճեզւիտների գաւերից և սրողայթներից, — որոց մէջ, առհասարակ, շատ ճարպիկ և ընդունակ էին նըրանք, — առ երեսս խոսսացաւ երկու եպիսկոպոս ուղարկել Հռոմ, անձամբ անձին ներկայանալու պապին և հարկ եղածը խօսելու:

Կաթողիկոսի երեսանց խոստումը իսկական խոստում համարելով՝ ժողովուրդը Աթո-

ոից վեր բերեց նրան, տապալեց:

Սակայն ճեզւիւտները մեծ գումարով կաշառեցին Պարսից աւագանւոյն, Շահին էլ շքեղ ընծաներով զբաւելով, կարողացան վերջ ի վերջոյ, Նահապետին փոխարինող կաթողիկոսին տապալել տալու և Նահապետին նորից նստեցնելու հայրապետական աթոռի վրայ:

Ե.

Նահապետ կաթողիկոսի այս գէպը լաւ տոյժ տւեց ճեզւիւտներին այնուհետև հայերին ենթարկել իրենց ազդեցութեանը կողմնակի ճամապարհով պարսիկ կառավարութեան միջոցաւ:

Եւ թէպէտ Եւրոպայից առաջին անգամ Պարսկահայաստան գալիս միսիօներները այնպէս զանազան թագաւորազունների յանձնարարականներ բերել էին Շահի վրայ, և այդ յանձնարարականների շնորհիւ էր, որ ցարդ ազատօրէն գործում էին Շահի երկրում: Սակայն այժմ անհրաժեշտ էին ուրիշ քովանդակութեամբ կառավարներ:

Եւ ահա, հետզհետէ, Շահի գիւտներ լըցւեցաւ Ֆրանսիայի Լուդովիկոս XVI-ի, Գերմանական կայսեր, Լեհաստանի Օգոստոս Սաքսոնացու, Հոմբի Պապի, և նոյնիսկ վենետիկի հասարակապետութեան նախագահի նամակներով, որոց բոլորի բովանդակութիւնը նոյն

էր,—հովանաւորել կաթողիկ հայերին, ազատել նրանց շուսաւորչական հայերի հաշածանքից, այս ու այն արժանութիւնը շնորհել նրանց,—կաթողիկացածներին:

Օգտւելով պարսկական այն օրէնքից, որով մահմեդականացած հայը մեռած քրիստոնեայ ազգականից փառացած կալւածին ժառանգ էր համարւում,—Լուդովիկոս XIV թագաւորը չէր խղճահարւել և չէր ամաչել 1667-ին Յունիսի 23 թւակիր մի նամակով խնդրել Շահաբասից մի և նոյն օրէնքը գործադրել և կաթողիկոսութիւն ընդունած հայի նկատմամբ:

2.

Այս նամակները Շահին ներկայացնելով ճեզւիւտները համոզում էին նրան թէ որքան օգտակար կլինի իր տէրութեան համար Եւրոպիոյ այդ վեհապետների խնդիրները յարգելով զբաւել նրանց համակրութիւնը:

Մասնաւորապէս համոզում էին Շահին պապի համակրութիւնը ձեռք բերել,—պապի, որի մի խօսքը օրէնք է բոլոր Եւրոպական թագաւորների համար:

Եւրոպիոյ թագաւորների և պապի այս նամակներն, ճեզւիւտների խորհուրդ ու յորդորներն և առատութեամբ մատուցւած նւէրներն չէին կարող, ի հարկէ, ապարդիւն անցնել:

Եւ զարմանալու ոչինչ չկայ, երբ Շահը և աւագանին սկսեցին փայփայել կաթոլիկ հայերին, նրանց նախամեծարութիւն ցոյց տալ լուսաւորչականների հանդէպ, նրանց խնդիրներին արագօրէն ընթացք տալ և այլն:

Այս ամենը շատ հրապուրիչ էին լուսաւորչականների համար: Եւ ահա նրանց մէջ առաջ է գալիս մի նոր հոսանք, — մենեղ Եւրոպիոյ քրիստոնէայ պետութիւններից մէկի հովանաւորութեան տակ, ընդունելով Հոռոմայ պապի գերիշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը իրանց վրայ, այսինքն ճիշտ այն, ինչ որ տեղի էր ունեցել Կիլիկիայում:

Բոպէի տրամադրութիւնից օգտւելով ճեզւիտները սկսեցին լուսաւորչական հայերի ականջն ի վեր փոփոխել, որ եթէ նրանք պապի իրաւասութիւնն ընդունելով՝ միանան իրանց կաթոլիկ եղբայրների հետ, այն ժամանակ ոչ միայն հաճելի կը լինին Շահի աչքում կաթոլիկների նման, այլ, միևնույն անգամ, իրանց անկախ, հայկական քաղաւորութիւնը կունենան և ընդ միշտ կազատւեն պարսկական լծից:

Հայերի ուզածն էլ հէնց այդ էր:

Է.

Ճշմարիտ է նրանց վերջին, — Ռուբինեան թագաւորութիւնը թէև վերջացած էր, բայց անկախութեան ոգին դեռ իսպառ ջնջւած չէր

հայ սրտերից:

Միւս կողմից կիսանկախութեան ներկայացուցիչներն, — Սամաալի մեկիքներն, — դեռ այսօր էլ իրանց աչքի առաջն էին և, համեմատաբար, բարեկեցիկ կեանք էին վարում իրանց ժողովուրդներով Սրցախի լեռների լանջերում, ունենալով իրանց ներքին ինքնավարութիւնը, իրանց կաթողիկոսը, — Աղւանիցը, — որ թէև էջմիածնի իրաւասութեան տակն էր գտնւում, բայց հարիւր անգամ նրանից ապահով վիճակ և կացութիւն ունէր իր հօտի հետ:

Այսպէս խորհում ու խորհրդածում էին Սրարատեան աշխարհի հայերն և էջմիածնի կաթողիկոսն, որոնք մի կողմից ենթակայ էին Պարսից շահերի, միւս կողմից Երևանի խաների կեղեքումներին:

Այսպիսի խորհուրդով և ցանկութեամբ տարւած 1678 թականին էջմիածնում Զուղայեցի Յակոբ կաթողիկոսի նախագահութեամբ մի խորհուրդ կայացաւ 12 հոգու մասնակցութեամբ: Նրանցից վեցը հոգևորական էին, վեցը աշխարհական:

Ժողովը որոշեց 3 հոգևոր և 3 աշխարհիկ անձինքներից բաղկացած՝ մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Եւրոպա կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ՝ խնդրելու այնտեղի քրիստոնէայ թագաւորին Հայաստանը Պարսից ձեռքից ազա-

տելու*)։ Ընտրուած աշխարհականներէց մէկն էր Իսրայէլ անունով մեղիքը։ Սակայն նա, մասամբ ծերութեան, մասամբ էլ խաչէնում ունեցած իր կալւածից չհեռանալու պատճառաւ, հրաժարուեց, բայց իր փոխարէն Օրի անունով որդուն նշանակեց, որ 1659-ին ծնած լինելով՝ այդ ժամանակ, ուրեմն, 19 տարեկան մի պատանի էր։

Ը.

Ղատգամաւորութիւնը Եւրոպա մեկնեց Կ. Պօլսի վրայով։ Դժբախտաբար Յակոբ կաթողիկոսը այնտեղ վախճանեցաւ**):

Առանց ազգի պետի կամ ներկայացուցչի — կաթողիկոսի, Եւրոպա անցնելն ապարդիւն գործ համարելով՝ պատգամաւորները յետ դարձան։

Իսկ պատանի Օրին՝ Վենետիկ գնացող հալ վաճառականների հետ գնաց այնտեղ, ուր

*) Յակոբ կաթողիկոսից մօտ մի դար առաջ՝ այդպիսի ցանկութիւն յայտնել էին Էջմիածնի երկու կաթողիկոսները ևս։ Բայց այդ ցանկութիւնը մընացած էր երեսի վրայ։

**) Մահւան անկողնում պառկած կաթողիկոսին ճեղքիտները մի թղթի ստորագրել տւին, որով իբրեւ թէ Էջմիածնի կաթողիկոսը արդէն կաթողիկոսութիւնը ընդունած պրծած է։ Եւ կամենում էին կաթողիկ եկեղեցու ձէսով թաղել, սակայն չյաջողեցան։ Այդպէս XVII դարումն էր։ Մի այդպիսի խաղ ներկայ դարում ևս ուզեցին անել, ինչպէս յայտնի է, Սըրբազան Օրմանեանի հետ։

միայն 3 ամիս մնալով՝ անցաւ Փրանսիա և այնտեղ զինուորական ծառայութեան մէջ մասնելով՝ մասնակից եղաւ պատերազմի, գերի ընկաւ, ազատուեցաւ, և մինչև կապիտանի աստիճան ստացաւ։

Տասներկու տարուց յետոյ՝ Օրին անցաւ Գերմանիա և մի քանի քաղաքներում 4 տարի կօմիսարի պաշտօն վարելով՝ առիթ ունեցաւ Պֆայլի Իօհան Վիլհելմ իշխանի հետ ծանօթանալու, մինչև անգամ բարեկամանալու հետը։

Եւ զրա հետևանքն այն եղաւ, որ Օրին*) իշխանի առաջ նկարագրելով 16 տարի առաջ Էջմիածնից Եւրոպա մեկնող պատգամաւորութեան պատմութիւնն ու շարժառիթները՝ խնդրեց իշխանին յանձն առնել Հայաստանի ազատութեան ձեռներեցութիւնը և ապագայումն էլ՝ հայերի թագաւորը դառնալ։

Երիտասարդ իշխանին շատ գրաւիչ և հաճելի թւաց Օրիի առաջարկութիւնը. նրանից աւելի հաճելի թւաց իշխանի խոստովանահօրը — Պօտիա անունով ճեղքիտին։ Սա Օրիի պատմածներից լսելով, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը և

*) Օրին իր նամակների մէջ շարունակ ստորագրում է «Իսրայէլ Օրի»։ Եւ այդպէս էլ նա յայտնի է մեր գրականութեան մէջ։ Այդ անւամբ էլ ես ներան նշանակեցի զեկուցմանս վերնագրում, սակայն այսուհետեւ բաւականանալու եմ սոսկ իր անունով։

հայոց մեղքները պատրաստակամութիւն են ունեցել ազգովին Հռոմայ պապի գերիշխանութեան տակ մանել,—սկսեց իր հերթում Պֆալցի իշխանի փառասիրութիւնը գրգռել և մեծապէս աջակցելով Օրին, վերջապէս յաջողեցաւ նրա յօժարութիւնը ստանալ:

Եւ որովհետեւ անհրաժեշտ էր նախապէս Հայաստանից հաւատարի և ստոյգ տեղեկութիւններ ստանալ, ուստի որոշեցաւ Օրին Հայաստան ուղարկել՝ տալով նրան իշխանի կողմից նամակներ յանուն Էջմիածնի և Աղւանից կաթողիկոսների և հայոց մեղքների:

Թ.

1698 թւականի օգոստոսի 2-ին Օրին Դիւլլիգորֆ քաղաքից, ուր ապրում էր ընտանիքով, անցաւ Վիեննա Աւստրիոյ Լէօպոլդ կայսեր ներկայանալու, ինչպէս որ յանձնարարել էր Պֆալցի իշխանը—կայսեր քենակալը:

Սակայն կայսրը իր պալատականներից մէկի միջոցաւ յայտնեց Օրին, որ ինքը Պֆալցի իշխանին համամիտ չէ, հիմնելով գլխաւորապէս թիւրքերի հետ նոր կնքած Գարլսվիցի դաշնագրի վրայ:

Ուստի Օրին, առանց կայսրին տեսած լինելու, շարունակեց իր ճանապարհը, և մեծամեծ նեղութիւններից յետոյ, ուր ուրեմն, հասաւ Երևան 1699 թւի ապրիլի 4-ին:

Էջմիածնի կաթողիկոսը՝ Նահապետ Եղեացին՝ ոչ միայն պապին հպատակելու առաջարկը մերժեց, այլ նաև հայկական իշխանութեան վերականգնումը անհաւատալի համարեց:

Այս պատճառով Օրին սուս ու փուս անցաւ զնաց Փանծասար՝ Աղւանից կաթողիկոսի մօտ, որ միաբաններին ժողովի հրաւիրեց, ուր Օրին—ըստ իր ասութեան—մի խոշոր և կարևոր ազգային գործի մասին մի յայտնութիւն էր անելու:

Ժողովը կայացաւ ի ներկայութեան կաթողիկոսի և հինգ արքեպիսկոպոսների:

Ժ.

Առանց իր բուն նպատակը յայտնելու և առանց հետը բերած նամակը կաթողիկոսին յանձնելու՝ Օրին կամեցաւ Փանծասարցիների արամազբութիւնը շօշափել նախապէս: Ուստի ժողովականներին յայտնեց, որ ինքը գալիս է Եւրոպայի ամենամեծ և հզօր թագաւորներից մէկի կողմից: Որ այդ թագաւորը թէ՛ ծագմամբ և թէ՛ հարստութեամբ դաշնակից է երկրագնդիս առաջնակարգ կայսրների հետ:

«Այդ թագաւորը,—շարունակեց Օրին,—կրօնական զգացմունքից քերադրած, ցանկանում է օգնութեան հասնել հարստահարած քրիստոնեաներին՝ հարկաւոր համարւած շափով՝ դրամական նւէրներ անելով յօգուտ

եկեղեցիների, վանքերի, հիւանդանոցների և ուրիշ Աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների:

«Եւ որպէսզի նւիրելիք գումարները կանոնաւոր կերպով իրենց նպատակների վրայ գործադրւեն, — կրօնասէր թագաւորը իր կողմից ճարտարապետներ, կոմիսարներ և հոգևոր անձիք կուղարկէ Հայաստան»:

Սրանից յետոյ Օրին անցաւ հայ և կաթողիկ եկեղեցիների մէջ եղած խտրութեանը: Յաւայանեց, որ հայ եկեղեցին մեկուսացած է ապրում և խորհուրդ տւեց հետևել Հայաստանի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրինակին, որ իրեն թէ իր հայրապետական իշխանութիւնը ս. Պետրոս առաքելի յաջորդ և Յիսուս քրիստոսի փոխանորդ Հռոմի պապիցն է ստացել և այլն:

ԺԱ.

Կաթողիկոսը Օրին առաջարկութեան առաջին մասը, ինչպէս առում են, հալած իւղի տեղ ընդունելով՝ պատասխանեց, որ ինքը շնորհակալութեամբ կընդունէ մեծահոգի և ջերմեւանդ թագաւորի կողմից լինելիք դրամական նւէրները և իսկական նպատակին կը գործադրէ: Սակայն այդ նւէրը նրան պիտի յանձնւի գաղտնի կերպով, առանց զրոյցի և կողմնակի անձանց մասնակցութեան, որպէսզի

պարսիկների կողմից վանքը կասկածանքի ու հալածանքի չենթարկւի:

Գալով Հռոմի պապին հպատակելու առաջարկին՝ կաթողիկոսը և ժողովականք ղրկահանապէս մերժեցին:

Այսպիսով Օրին Գանձասարումն էլ յաջողութիւն չունեցաւ: Բայց նա չյուսահատեցաւ:

Գանձասարից նա մեկնեց Մեծ Սիւնիքի Անգեղակոթ գիւղը (այժմեան Զանգեզուրի գաւառում) և իջնանեցաւ մելիք Սաֆրազի տանը, որ 1678 թւին Յակոբ կաթողիկոսի կազմած ժողովին մասնակցած էր:

Անգեղակոթում Օրին բացեց իր ճանապարհորդութեան բռն նպատակը և իր ծրագրերը: Սաֆրազ մելիքը շրջակայ 10 մելիքներին իր մօտ ժողովի հրաւիրեց:

ԺԲ.

Ժողովականք նոյնութեամբ ընդունեցին Օրին առաջարկը:

Նրանց միջին էր նաև ս. Յակոբայ վանահայր Տիգրանեան Մինաս վարդապետը, որին իր հետ վերցնելով Օրին մեկնեց Եւրոպա, տանելով հետը՝

1) Հռոմի պապի անունով գրւած մի աղերսագիր, որով մելիքները պատրաստակամութիւն են յայտնում իրենց ժողովրդի հետ միասին՝ ընդունել կաթողիկոսին, աւելացնե-

լով որ էջմիածնի և Աղւանից կաթողիկոսների ստորագրութիւնները չլինելը աղերսագրի տակ՝ նրանց փառասիրութեանը պէտք է վերագրել:

2) Յանձնարարականներ կամ հաւատարմագիր, որով մեկիքները Օրին և Մինաս վարդապետին իրենց օրինաւոր և լիազօր ներկայացուցիչներ են յայտարարում:

3) Մի գրութիւն Պֆալցի իշխանին, որին մեկիքները երդմամբ հաւատացնում են, թէ իրենց հայրենիքի ազատութեան համար իրենք ոչինչ խնայելու չեն, ոչ մի զոհաբերութեան առաջ կանգ առնելու չեն:

4) Մի աղերսագիր ևս ռուսաց Պետրոս Մեծի անունով գրեցին մեկիքները, արտօնելով Օրին Ռոսիայի հետ ևս բանակցելու, եթէ հարկն ստիպեց:

Այս թղթերից առաջին երկուքը, ահա է՛ պապին և Պֆալցի իշխանին ուղղւածները՝ պատրաստել և գրել էին Հայաստանի ունիքոսները:

ԺԳ.

Այս գրութիւններով Օրին Պօլսոյ վրայով վերադարձաւ Գերմանիա: Բայց Պֆալցի իշխանի հիւանդութեան պատճառով ստիպուեցաւ 6 ամիս սպասել:

Առողջանալուց յետոյ՝ իշխանը Օրին Լէօ-

պօլդ կայսեր մօտ ուղարկեց Վիեննա:

Կայսրը կիսաքերան յօժարեցաւ նպաստել Հայաստանի ազատութեանը: Ուստի և Օրին թախանձանքին զիջանելով, մեկիքներին մի յուսադրական նամակ գրեց: Միևնոյն ժամանակ Լէօպօլդը Օրին ռուսաց կայսեր մօտ ուղարկեց նրա համաձայնութիւնը ևս ստանալու, որովհետև գերմանական զօրքը Ռուսաստանի միջովն էր գնալու Հայաստան: Իր կողմից ևս Պֆալցի իշխանը մի փոքրիկ յանձնարարական նամակ ևս տուեց Պետրոս Մեծի վրա հետևեալ բովանդակութեամբ.

«Հայաստանի կառավարիչներն ու իշխանաւորները ցանկանալով պարսկական լծի տակից դուրս գալ, Հայոց Պօռ իշխանական ցեղից սերւած Իսրայէլ Օրին անունով իրենց մի հայ պատգամաւորի միջոցաւ մեր օգնութեանն են դիմել, խնդրելով որ մենք նրանց երկիրը զօրք ուղարկենք, որ միանալով հայկական զօրքի հետ՝ կարողանան Հայաստանը ազատել:

«Յանկանալով հայերի սոյն խնդիրը յարգելու՝ ես խնդրում եմ նեղութիւն յանձն առնել և ստուգել, թէ հայերի այս խնդիրը, որ իրեն ամեծ զաղսնիք հաղորդւած է ինձ, որ ստորձան արգարացի է և իրագործելի:

«Եթէ Ձեր մեծութիւնը, շարունակում է իշխանը, — հայերի այս խնդիրը իրագործելի կը համարէք և կը համաձայնէք թոյլատրել ինձ

1009
27399

Ձեր երկրի միջով զօրք անցկացնելու, — այն ժամանակ ես իմ համաձայնութիւնը կը տամ հայերին»:

Գալով Լէօպօլդ կայսեր՝ նա էլ խնդրում էր ռուսաց կայսրից՝ հայ հայրենասէր Օրբին բարեհաճութեամբ ընդունել և նրան ունկնդրութիւն շնորհելով՝ լսել նրա խնդիրը:

ԺԴ.

Այս նամակներով 1701 թւականի Յունիսի 30-ին Օրին Ռուսաստան մտաւ, ուր նախ Սմոլենսկում և ապա Մոսկվայում, երկար բարակ, բանաւոր հարց ու փորձի ենթարկւեցաւ, զբաւոր բացատրութիւններ ու ցուցումներ տրւեց, որոնցմով մի կողմից ռուսներին հաճելի ձևով էր մեկնում իր ծրագիրն և նախապէս Աւստրիոյ կայսեր Պֆալցի իշխանին գիմելն՝ տարբեր ձևով էր մեկնում և միւս կողմից՝ Հայաստանի ռազմական և տնտեսական վիճակը՝ շատ միութարական և բաւարար էր գտնում Պարսիկներին ձեռաց այնտեղից դուրս քշելու համար:

Լ Այս նախնական հարցութորձերից յետոյ հոկտեմբերի վերջին՝ Պետրոս Մեծը ունկնդրութիւն շնորհեց Օրբին որ Եւրոպայից հետը բերած ընծաներով ներկայացաւ և լաւ ընդունելութիւն գտաւ պալատում:

Ունկնդրութիւնից մի ամիս յետոյ՝ Օրբին Բայանեցին, որ կայսրը հայերին օգնելու տրա-

ւորութիւն ունի, բայց ոչ այժմ, վասն զի Շեղական պատերազմով է զբաղւած:

Իսկ առ այժմ առաջարկում է, որ Պֆալցի իշխանը 3—4 զուեղ զօրք, և զինուորական երկրաչափներ ուղարկէ Ռուսաստան, որոնք ռուսաց ղեսպանութեան հետ միանալով գնան Պարսկաստան՝ այնտեղի ամբողջիւնների յատակազծերն վերցնելու և ուրիշ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները ձեռք բերելու:

ԺԴ.

Ռուսաց կայսեր այս պատասխանը Օրբի ցանկութեանը չէր համապատասխանում, բայց նա ինչ կարող էր անել:

Շատ աշխատելուց յետոյ Օրբին վերջապէս յաջողեցաւ, Գալաին Բօյարի միջոցաւ, կայսեր կողմից նամակներ գրել տալ Էջմիածնի նահապետ և Աղւանից Սիմէոն կաթողիկոսներին և Հայոց մեկիքներին:

Դրանց ամենքին կայսեր բարեհաճութիւնն էր յայանւում, իրանց և իրանց ժողովրդին հովանաւորութիւն էր խոստացւում, և իրանց օգնութեան հասնելու յօժարութիւնն ցույց տրւում:

Այս թղթերը Հայաստան ուղարկւեցան Միրօն Վասիլեով անունով մի հայի հետ, որ ռուսական պաշտօնեայ էր: Իսկ Օրբին յայտնե-

ցաւ, որ մինչև Վասիլեվի վերադարձը՝ կառավարութիւնը ոչ մի դրական քայլ չէ կարող անել Հայերի նկատմամբ:

Ուրախացած որ Պետրոս Մեծի կողմից գրութիւններ Հայաստան ուղարկելու նպատակը իրագործւեց, Օրին աշնուհետեւ աշխատեց և համոզեց ռուս արքունիքին որ աւելի նպատակայարմար կը լինէր փոխանակ եւրոպական զօրագնդերի և զինւորական երկրաչափների, սոսկ մի դեսպանութիւն ուղարկւէր Պարսկաստան՝ վաճառականութեան պատրուակով:

Իբրեւ թէ Օրին դեսպանութիւնը ուղևորւում է Պարսկաստանից ձիեր բերելու և Ռուսաստան վաճառելու համար:

Կառավարութիւնը Օրին այս առաջարկութիւնը ևս ընդունելով հանդերձ՝ աշնուամենայնիւ Միրոն Վասիլևի վերադարձին էր սպասում:

ԺԵ.

Վերջապէս 1703 թ. Յուլիսի 30-ին Վասիլևի վերադարձաւ՝ հետը բերելով իր տարած նամակների պատասխանները:

Նահապետ կաթողիկոսի պատասխանը, առաջուայ նման բացասական էր: Իսկ Սիմէօնին յաջորդող Նսայի կաթողիկոսի և մեկիքների պատասխանը՝ շատ դրական, ոգեւորիչ և խոստումնալից էին:

Կաթողիկոսների պատասխաններն ուղղւած էին Օրին և մինաս վարդապետի անունով, իսկ մեկիքների պատասխանն՝ ուղղակի Պետրոս Մեծին:

Մեկիքները մի նամակ ևս Գալավին Բօյարին էին ուղարկել, որով շնորհակալութիւն էին յայտնում նրան՝ Օրինի ցոյց տուած աշակցութեան համար:

Մեկիքների այս վերջին նամակում մի հետաքրքիր և բնորոշ տեղեկութիւն կայ:

Նրանք Գալավինին գրում են, որ իրանք պատրաստ էին Օրինի կողմից իրան խոստացւած 20,000 ռսկին այժմ և եթ ուղարկել, սակայն աւագակների երկիւղից չուղարկեցին: Ուստի փողի փոխարէն ուղարկում են մի պարտամուրհակ իրանց ստորագրութեամբ և կնիքներով:

Ահա այդ պարտամուրհակը նոյնութեամբ. «Մենք մեծ Հայաստանի մեկիքներս խոստացանք որ տանք Փէսը Ալէքսէիճ Կլօվին որ ես յաջորդ Մեծին Մօսկօվի թագաւորին ԻՌ (20,000) ռսկի, որ կանէ ԲՌԳՃ (24000) թուման ինչ ժամանակ որ այս խորհուրդն մեր կատարի Աստուծով անպատճառ տամք և այլ աւելի ընծայ շնորհակալութեամբ շնորհեմք քո մեծ բարութեանդ փոխարէն որ կառնես այս նեղ ժամանակին»:

ԺԶ.

Կաթողիկոսների և մեկիքների պատասխան-

ներն ստանալուց յետոյ՝ ռուս արքունիքը Օրիի ցանկացած դեսպանութիւնը ուղարկեց Պարսկաստան:

Սակայն դեսպանութեան վաճառականական նպատակը այժմ զինուորական զիւանագիտական նպատակի վերածւեցաւ:

Եւ զրա համար էլ դեսպան Օրիին զնդապետութեան աստիճան տրւեցաւ:

Բայց Օրիին նախապէս թոյլատրւեցաւ, որ զնայ Դիւսլաորֆ ի տեսութիւն ընտանիքին՝ տանելով իր հետ Պետրոս Մեծի պատասխան-նամակներ Լէօպօլտ կայսրին և Պֆալցի իշխանին: Սրանք երկուքն էլ յայտնեցին Օրիին, որ Եւրոպայից Հայաստան բանակ ուղարկելն ալ ևս աւելորդ են համարում և միմիայն Ռուսիոյ կողմից ուղարկելիք դեսպանութիւնը նախապատիւ և բաւարար են գտնում:

Բացի զրանից Պֆալցի իշխանը՝ Օրիից վերցնելով Հայ մելիքներին՝ մի քանի տարի առաջ պապին ուղղած աղերսագիրը, իր խոստովանահօր. Պօտիա ճիզուիտի ձեռքով Հոռոմ ուղարկեց *), խնդրելով որ պապը Շահին խնդրէ նամակով՝ որ իր քրիստոնեայ հպատակներին չհեղացնեն Պարսկաստանում:

Պօտիան բերեց պապից մի այգալիսի նամակ, որ Պֆալցի իշխանի նոյն բովանդակութիւնն ունեցող նամակի հետ՝ յանձնւեցաւ Օրիին անձամբ

*) Սխալ է ոմանց պնդածը իբր թէ Օրին ինքն է գնացել Հոռոմ:

Շահին յանձնելու:

Այդ նամակներով Օրին 1706 թ. հոկտեմբերին վերադարձաւ Ռուսաստան և Շահի անունով մի նամակ էլ Պետրոս Մեծից ստանալով՝ միևնոյն բովանդակութեամբ, իր շքախմբով մեկնեց Պարսկաստան:

Ժէ.

Օրիի շքախումբը բաղկանում էր 50 հոգուց, — ամեն ազգի և զիրքի, աստիճանի ու զբաղմունքի տէր անձերից, իւրաքանչիւր հոգի իր ազգային համազգեստով ու տարազով:

Բացի երեք չորս հոգի ուսններից մնացածները եւրոպացի ալ և ալ տէրութիւնների հպատակներ էին, — արհեստաւորներ, վաճառականներ, զինագործներ, ուսուցիչներ, զինուորականներ, որոնք տարիներ առաջ՝ Ռուսաստան գալով՝ իրանց համար հաց էին ձարում իրանց մասնագիտութիւններով:

Դեսպանութեան տպահովութեան համար՝ Օրին հետը տանում էր նաև 12 հատ լեռնային թնդանօթ:

Բացի զրանից նա տանում էր նաև քսան-երկու հազար ռուբլի արժողութեամբ ալ հրագէնք, որոնք Ամսդերդամումն էր ձեռք բերել:

Պարսկաստանից յետ դառնալիս՝ Օրին մտադիր էր 3—4 հարիւր, և նոյն իսկ 1000, հոգուց կազմւած հայկական մի զինւած շքախմբով

մտնել Ռուսաստան: Այդ զինեալ շքախումբը՝
յեսոյ ռուս բանակին դէպի Պարսկաստան էր
առաջնորդելու:

ԺԲ.

1707 թին Օրին հասաւ Շամախի, ուր
ստիպւած եղաւ երկու տարի չափ սպասել, մին-
չև որ Շահից թոյլտուութիւն կըստացւէր նրան
Սպահան գնալու:

Շամախույ խանը գրած էր Շահին թէ Մոս-
կովի թագաւորից այնտեղ մի դեսպանութիւն է
եկել, որ իր ձեռքին ունի նաև Հռոմի պապի և
գերմանական կայսեր նամակները: Թէ՛ դեսպա-
նութիւնը իր բազմութեամբ ու պատրաստու-
թեամբ բոլորովին տարբերուում է սովորական
դեսպանութիւնից: Թէ՛ դեսպանութեան գլուխ
կանգնած է մի հայ, և այն էլ Պարսկաստանցի
հայ, որ, ըստ տարածւած լուրերի, Հայոց նախ-
նի թագաւորների շառաւիղներէն է: Թէ՛ նա
մտադիր է միջնորդել Շահին կաթողիկ միսիօներ-
ներին դուրս քշելու Պարսկաստանից կայն: Շա-
մախույ խանի այս գեղուցագիրը՝ շատ շփոթեց
Հիւսէին Շահին ու նրան աւագանիին:

Պարսկաստանում գտնւած եւրոպացիները՝
իրենց կասկածներով և մեկնաբանութիւններով
էլ աւելի շփոթեցրին Շահին:

Օրինակի համար՝ Լուդովիկոս ԺԴ.-ի կողմից
Սպահան եկած մի ֆրանսիացի, ռուսական դես-

պանութեան գալուստը՝ միսիօներների կեանքին
սպառնացող երևոյթ համարելով, թախանձում էր
Շահին չընդունել դեսպանութեանը: Փրանսիացին
ասում էր, որ ռուսաց դեսպանութեան ձեռքում
եղած Հռոմի պապի և եւրոպական թագաւոր-
ների նամակներն անշուշտ կեղծ են:

ԺԹ.

Միւս եւրոպացիները հաւատացնել էին աշ-
խատում Շահին, թէ՛ Հայոց մէջ մի մարգարէու-
թիւն կայ, որ մի օր նրանց թագաւորութիւնը
պէտքէ վերականգնի ռուսաց հովանաւորութեան
ներքոյ*):

Թէ՛ այդ մարգարէութիւնը կատարւում է
ահա դեսպանի անունի առաջին երեք տառերով,
— Israel, — il sera roi, այսինքն «նա թագաւոր է
լինելու»:

Դարձեալ պարսիկ աւագանիներից մէկը,
Միր Վեյս անունով, զարմանալի ճշտութեամբ և
մանրամասնութեամբ այնպիսի կարծիքներ յայտ-
եց Շահին Հայոց մելիքների ձգտումների և մեր-
ձաւոր ու հեռաւոր նպատակների վերաբերու-
թեամբ, Վրաստանի թագաւորի հետ միացած
Պարսից դէմ գործելու վերաբերութեամբ կայն,

*) Պետրոս Մեծին ներկայացրած գեղուցագրում
Օրին ինքն էր յիշատակել այս մարգարէութեան գոյու-
թեան մասին: Ինձ յայտնի չէ՝ Օրին ինքն էր հնարել
այս, թէ՛ գուցէ ինքն էլ լսել էր ուրիշներից:

ինչ որ Օրին, իբրև խիստ մեծ գաղտնիք, արտա-
յայտել էր Մոսկւայում, արտաքին գործոց գոլե-
զին կամ նախարարութեանը նախ քան Պետրոս
մեծին ներկայանալն*):

Իր կարծիքները Շահի առաջ դնելուց յե-
տոյ Միր Վէյսը, այնուամենայնիւ, խորհուրդ
տուեց Շահին ընդունել դեսպանութեան և առ
երես սիրաշահել նրան:

Հրամանագրւեցաւ Չամախույ խանին՝ թոյլ
տալ դեսպանութեանը Սպահան գալու, ուր Օրին
հասաւ, վերջապէս 1709 թւականի աշնանը՝ Մոսկ-
վայից դուրս գալուցը ուղիղ երկու տարի յետոյ:

Ի.

Շահը Օրինն ընդունեց վայելուչ պատիւնե-
րով և Պետրոս Մեծի նամակին էլ պատասխան
գրեց այս բովանդակութեամբ թէ՛ իր քրիստո-
նեայ հպատակների մէջ մի կարգ յիմարներ կան,
որ իրանց արժանի պատիժը պիտի կրէին: Բայց
այժմ ի յարգանս Յարի միջնորդութեան Շահը
կըներէ այն յիմարներին, այն պայմանաւ որ
նրանք այլ եւս յիմարութիւններ չանեն:

Շահի այս նամակով**) Օրին վերադարձաւ

*) Անգեղակոթի ժողովի որոշման մասին՝ պար-
սից արքունիքը կարող էր տեղեկութիւն ձեռք բերել
իր լրտեսների միջոցաւ: Բայց թէ նա ռրտեղից ձեռն
տեղեկութիւն ունէր Մոսկվայումը Օրին խօսածների
մասին, — ահա այս է դարմանալին:

**) Պապի և Աւստրիոյ կայսեր գրած պատասխան-
նամակներն ևս Շահը Օրինն յանձնեց, բայց նրա մա-

Ռուսաստան: Եւ ահա այս եղաւ նրա մեծադորոյ
դեսպանութեան խղճով արդիւնքը:

Պարսկաստանից յետ դառնալիս Օրին ճանա-
պարհից մի քանի նամակներ գրեց ռուս արքու-
նի աւագանիի իրան ծանօթ այս ու այն անհա-
տին:—

Այդ նամակներով Օրին յայտնում էր, որ
ինքը թագաւորի (Պետրոս Մեծի) համար 31
հատ ընտիր ձիեր է բերում հետը:

Մետաքսագործութեան արհեստին հմուտ 20
գերգաստուն (60 հոգի) է գաղթեցնում, որոնք
ռուսահպատակութիւն են ընդունելու, որ Պալ-
թաւայի յաղթանակը Շւետացուց վրայ՝ Պետրոս
Մեծի համբաւը շատ բարձրացրեց Պարսիկների
աչքում, որ Պարսկաստանում եղած եւրոպացի
գործակալներն ու վարդապետները (ճեզւիտ-
ներն) շատ անպիտան և երկերեսանի մարդիկ
են և, առհասարակ, սաստիկ ռուսատեաց, որ
Օսմանեան Տէրութիւնը Պարսկաստանի հետ մը-
տերմանալ է ուզում, ու Պարսիկները ուզում են
ռուսաստանում իրանց դեսպանն ունենալ, որ
ինքը, Օրին վճռել է Դիւսլտօրֆից իր կնոջ ու
երկու տղայ գաւակներին փոխադրել ռուսաստան,
ռուսաց հպատակութիւն ընդունել և ռուս ծառա-
յութեան մէջ մանկելով մինչև իսկ իր արիւնը

հւանից յետոյ նամակները Մինաս վարդապետի ձեռքն
անցան: Նա խնդրեց ռուս արքունիքից՝ թոյլատրել իր-
են, որ զոնէ պապի նամակը անձամբ տանի և յանձնի:
Բայց ոչ թոյլատրեցին, ոչ էլ նամակները վերադարձրին:

Թափել ոսկւ թագաւորի փառքի ու անուան համար հայլն հայլն:

Բայց Հայոց գործի, իր ծրագրի իրագործման մասին Օրին ոչ մի խօսք չէ գրոււմ, ոչ մի ակնարկ չէ անոււմ:

Այլ բաւականանում է այսքանով թէ իր դեսպանութեան հետեւանքի մասին անձամբ կը զեկուցանէ թագաւորին:

Ահա Օրին իրեն խօսքերն՝ ուղղած թագաւորին «Ժառայոյ Իրանու երկրումն ինչ որ արարեալ եւմ և ասացեալ ամենն պատճառով է և առանց պատճառի քան յեմ արարեալ. հիմայ յեմ կարող գրել. երբ որ ոսդ համբարեցու հասայ, ամենն արգ կանեն»:

Թագաւորից առաջ էլ միևնոյն մտքերն արտայայտում էր Օրին՝ Նիզովոյ նաւահանգստից դուքս Գօլովկինին ուղղած նամակի հետեւալ խօսքերով՝ «քաղաւորին և ին հրամանոցդ յայտնի է քե ի՞նչ պատճառաւ եւմ եւ այս երկրումս: Բան և խօսք շատ ունեմ յամենայն կողմանէ յեմ կարող գրել: Երբ որ Աստուծով ծառայութեանդ հասայ, քերանով պիտի արգ անեն»:

Դժբախտաբար Օրին թագաւորին չկարողացաւ տեսնել: Որովհետեւ, — ինչպէս զեկուցմանս սկզբում յիշեցի, — Աժգարխանում մեռաւ և իր հետ գերեզման տաբաւ ինչպէս իր զեկուցումը Ռուսաց թագաւորին, այնպէս և իր փայփայած ծրագիրը, — Հայրենիքի ազատութիւնը: —

ԻԱ.

Պետրոս Մեծին ներկայանալու դիտաւորութեամբ Օրին հետ Ռուսաստան էր գնում Ադրաշից Նսայի կաթողիկոսը երկու եպիսկոպոսի հետ, որոնք Օրին մահւան պատճառաւ երեքով միասին Աժգարխանից յետ դարձան:

Նսայի կաթողիկոսի Ռուսաստան գնալու նըպատակը՝ ռուսաց հովանաւորութիւն ընդունելն էր:

Օրին մահւամբ Պֆալցի իշխանը և աւստրիոյ կայսրը՝ մոռացան Հայկական հարցը:

Գալով Պետրոս Մեծին՝ նա էլ Պալթաւայի յաղթութիւնից յետոյ 1711 թւին, — Օրին մեռած տարին, — թիւրքիայի հետ պատերազմի բռնելով՝ մազ մնաց, որ Բրուտ գետի ափին գերի ընկնի թիւրքաց ձեռքը:

Այսպիսով Պետրոս Մեծը ևս մոռացաւ, — զոնեւ առժամանակեայ կերպով, — Հայկական հարցը:

ԻԲ.

Ակնածանքով և յարգանքով գլուխ վերբերելով Օրին և նրա յիշատակի առաջ իբրեւ մի մեծ հայրենասիրի, զբաւտելով նրա հաստատակամութիւնն ու անձնւիրութիւնը, որոնցմով ամեն տեսակ զրկանք, տանջանք և չարչարանքներն տանելով անշեղ կերպով իր սուրբ նպատա-

կին էր դիմում, ի սրտէ ցաւելով որ մի այդպիսի բազմաշարձարձ՝ գաղափարական մարդու հանգստարանի տեղն անգամ մենք չենք իմանում,—այժմ ես անցնում եմ, յարգելի պարոնայք և տիկնայք, իմ զեկուցման երկրորդ մասին,— Օրիի քաղաքական ծրագրի վերլուծմանն ու քննութեանը:

ԻԳ.

Նախ քան Օրիի ծրագրին անցնելս՝ ես կամենում եմ պարզել այն հարցը, թէ ճշմարիտ է արդեօք, որ Օրին Պոռ իշխանի տոհմից էր սերւում, ինչպէս որ գրում էին իրենց աղբրագրերում Անգեղակոթում ժողոված մեկիքները, և ինչպէս որ հաւատացնում էր ինքը՝ Օրին:

Պոռեանների տոհմը՝ 1232 թւականում մի աւետարանի վերջում գրւած յիշատակարանի համաձայն՝ ծագում է Ե. դարու Վարդանանց պատերազմին մասնակցող Բակ իշխանից, Խաչբակեան ազգանունով:

Բայց դա աւանդութիւն է տոհմի ծագման մասին և ուրիշ աղբիւրներով հաստատւած չէ:

Պատմութեան մէջ նրանք ասպարէզ են գալիս ԺԳ. դարու սկզբում և ծագումը Փոքր Սիւնիքի Խաչէն գաւառիցն են:

Գանձաւարի դիմաց գտնուող Գեառնաքար գիւղը նրանց բնագաւառի կենդրոնն է և Հաւապտուկը՝ նրանց գլխաւոր սրբավայրն ու հան-

գստարանը:

Այդ տեղից Վասակ Խաչբակեան Ջաքարիա և Իվանէ սպասաւարների օրով՝ Ժառանգութեան իրաւունքով՝ կողմնակալ է հաստատուում Նախիշկանի գաւառի Շապհաղունիք գաւառում և Վայոց Ձորի մի մասում:

Վասակ օգնում է Ջաքարիային նաւանելու այդ երկիրները:

Վասակի որդին է Պոռ, որ մօտ 1224—1287 թւերին Ժառանգում է հօր իշխանութիւնը և Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչից կոչւում է «աշխարհաշէն»: Որովհետեւ շինել է Գեղարդի վիմափոր տաճարները, և Թանահատի վանքը Վայոց Ձորում:

Նա մասնակցել է շատ պատերազմների:

Պոռի որդիներն ու թոռները պատմութիւնում յայտնի են որպէս վանքեր ու մատուռներ շինողներ, ազգային տեղական ժողովում մասնակցողներ, պատերազմ վարողներ: Նրանք ուղիղ գծով հասնում են մինչեւ ԺԳ. դարու կէսերը, ապա ընդհատւում և ապա՝ երրորդ անգամ հանդէս են գալիս ԺԷ. դարում*):

Այսպիսով Օրիի հայր մեկիք Իսրայէլը թէև Ժամանակաւ շատ հեռու չէ Պոռ իշխանի շառաւիղներից, սակայն ոչ մի պատմական փաստով

*) Այս տեղեկութիւններն ինձ հաղորդեց բարձրապատիւ Գարեգին վարդ. Յովսէփեանը, որ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ սւնի միջանի յայտնի տոհմերի մասին:

չէ հաստատուում նրանց տոհմակցութիւնը: Թէև միւս կողմից՝ դժուար է դրականապէս ժխտել այդ տոհմակցութիւնը:

Ուշադրութեան արժանի է, որ մեր վերջին ժամանակների քաղաքական գործիչները՝ սիրում են իրենք իրենց սերւած համարել այս ու այն յայտնի տոհմից:

Այսպէս, օրինակի համար՝ Յովսէփ Կաթողիկոսը, որ Սահահնեցի Շիօշ անունով մի հասարակ մարդու զաւակ էր, յաջողեցաւ ուսն կառավարութիւնից հաստատուել իբրև սերունդ իշխան Երկայնաբազուկ-Արղութեանների:

Այսպէս Ներսէս Աշտարակեցին, որ համանուն գիւղի Յարութիւն քահանայի որդին էր, յաջողեցաւ իրեն վերագրել «սերեալի Պայազատ սերնդոց երևելի նախարարութեանց Հայկազանց Կամսարական կոչելոց»:

Այսպէս՝ Ամիրխանեանց Յովսէփ անունով մի Հընդկաստանցի հայ՝ աշխատում էր ուսն կառավարութիւնից մի վկայական ստանալ առ այն, իբր թէ՝ ինքը հայ առաջնակարգ տոհմերի մէկիցըն է ծագում, թէ իր նախնիքը այս ու այն ազգաշահ գործերն են կատարել մի ժամանակ: Եւ այն:

ԻԴ.

Այսպէս թէ այնպէս՝ Օրիի հին, իշխանական ծագում ունենալ, որքան որ սկզբում թերեւ օգ-

տակար էր Պֆալցի իշխանի և Պետրոս Մեծի աչքում, որոշ չափով վստահութիւն ներշնչել տալու թէ՛ դէպի նրա անձը և թէ՛ դէպի նրա ձեռնարկութիւնը, այնքան վերջերում հակառակ արդիւնք առաջ բերեց: Որովհետև, ինչպէս տեսանք, դեռ Օրին Սպահան չհասած՝ նրա անձնաւորութիւնը արդէն կասկածի էր ենթարկւել և նրա ձեռնարկութիւնը ամբողջութեամբ էր դատապարտուել Հիւսէին շահի և նրա աւագանիի աչքում:

Դառնալով բուն խնդրին՝ մենք տեսանք, որ 1678 ին Եւրոպա մեկնող պատգամաւորութեանը մասնակցող Օրին 19 տարեկան մի պատանի էր:

Պատգամաւորների Կ. Պօլսից յետ դառնալուց յետոյ՝ Օրին Եւրոպա գնալն հայ վաճառականների հետ՝ կարելի է վերագրել բաղդ որոնելու և կամ ուսում ստանալու նրա ցանկութեանը, — ցանկութիւն, որ յատուկ է Օրինի, նման կենդանի և աշխոյժ պատանիներին: Նա մանաւանդ որ ուսում առած ունիթոռների կենդանի գործունէութիւնը Օրին իր աչքի առաջն ունէր իր մանկութեան օրերից սկսեալ:

Բայց Օրին Եւրոպա գնալը կարելի է վերագրել և այն հանգամանքին, որ մեկը Իսթաբուլի որդին՝ հօրիցը և ուրիշներիցը շատ անգամ լսելով միսիօնէրների այն կարծիքը, որ եթէ լուսաւորչական հայերը կաթոլիկութիւն ընդունեն՝ ոչ միայն Պարսկաստանի իրենց կաթոլիկ ազգայինների նման շահի խնամքը կը վայելեն, այլ նաև սեպհական հայկական իշխանութիւն կունենան, —

Օրիի սրտում ու գլխում վերջ է վերջոյ հայրենասիրական զգացմունք զարթեցրին և հայրենիքի սնկախութեան միաքը թելադրեցին:

Նամանակահատուկ որ, ըստ վկայութեան մելիքների, Օրին հայրենասէր Պոօշ իշխանի շառաւիղ գոլով՝ իր երակներում նոյն արիւնն էր կրում, ինչ որ կրում էին նրա ցեղի 4 հազի ազգութեան ու հաւատի համար իրենց արիւնը թափող յայտնի ներկայացուցիչները:

Այս ենթադրութիւնը հաստատութիւն է ստանում և այն բանում, որ Օրին Եւրոպա ժամանելիս՝ զինուորական ծառայութեան մէջ է մըտնում և պատերազմների մասնակցելով մինչև կապիտանի աստիճանի է հասնում:

Թերևս նա ուզում էր զինուորական արհեստը Եւրոպայում սովորելով՝ ժամանակին զօրավար, կամ նոյնիսկ թագաւոր դառնալ իր հայրենիքում:

Եւ ինչի՞ չգառնար, երբ նա ժառանգ էր այն հօրը— Իսրայէլին, որ մելիքութեան կոչում ունէր և իր զօրքն ու հպատակները:

Եւ անշուշտ այս վերջին նպատակին հասնելու համար է, որ Օրին մօտենում ու բարեկամանում է Պֆալցի իշխանի հետ: Եւ նրա միջոցաւ ուզում է մի նոր տեսակ խաչակրաց արշաւանք առաջացնել Եւրոպայից դէպի Ասիա:

Ի՛նչ.

Պֆալցի իշխանի տէքում՝ Օրիի առաջարկած

խաչակրաց արշաւանքը՝ եւրոպական նախորդ արշաւանքից այն առաւելութիւնն ունէր, որ մինչդեռ ս. երկրի ազատութեան ծանրութիւնը՝ եւրոպական բանակները միայնակ պիտի կրէին, — Հայաստանի ազատութեան ծանրութեան ամենամեծ մասը, ընդհակառակը, տեղական բրիտանայ ժողովրդի վրայ էր ընկնում: Իսկ եւրոպացի փոքրաթիւ բանակը՝ միմիայն ձեռներեցի և ղեկավարի դեր պիտի խաղար, ինչպէս որ հաւատացնում էր Օրին:

Պֆալցի իշխանին Հայաստանի զրութիւնը զեկուցանելիս՝ Օրին անշուշտ հիմնւում էր իր տեսածների և իմացածների վրայ: Եւ որովհետեւ նա հայրենիքից 20 տարի առաջ էր հեռացել և միմիայն առաջին երկու տարին կարող էր յարաբերութիւն ունենալ իւրայինների հետ, այնուհետեւ մեռած կամ կորած էր համարւում, — ուստի բնական է, որ իշխանին աւած տեղեկութիւններն կարող էին ճիշտ չլինել, թէպէտ և 20 տարին ինքնըստինքեան մեծ ժամանակ է:

Բայց այս դէպքում՝ Օրին մեղադրելու առանձին հիմք չկայ:

Իսկ երբ Պֆալցի իշխանի յատուկ յանձնարարութեամբ Օրին հայրենիք է գալիս ճշգրիտ և ստույգ տեղեկութիւն ժողովելու, — այստեղ նրա վարմունքը չէ համապատասխանում իր ստանձնած լուրջ և պատասխանատու դերին:

Տեսանք՝ որ Օրին հայրենիք հասնելով՝ նախ և առաջ էջմիածին մտաւ և Նահապետ կաթողի-

կոսին յայտնելով իր նպատակը՝ մերժեցաւ նրանից:

Կաթողիկոսի այդ մերժումը մեր գրողներինց ոմանք վերադարձում են նրա սարկամտութեանը: Իսկ մելիքներն, ինչպէս տեսանք, նրա փառասիրութեանը:

Բայց ես կարծում եմ, որ կաթողիկոսի մերժումը կարող էր լինել հետեւեալ երեք պատճառներից մէկի կամ միւսի.

Առաջինը այն, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը կարող էր Օրին լրտես ունի համարել, ուստի և առանց նրա մօտ բացակայութեան, մէկանց նրա առաջարկը կը մերժէր:

Երկրորդ պատճառը այն կարող էր լինել, որ կաթողիկոսի համոզմամբ՝ Հռոմայ պապի իրաւասութեան տակ մտնելն ոչ միայն հաւատաւրացութիւն, այլ նաեւ ազգութեան իրենց կը լինէր:

Վերջապէս երրորդը այն, որ կաթողիկոսը կարող էր համոզւած լինել, որ գերմանացի իշխանը հայերի գեղեցիկ աչքերի համար չէր, որ ուզում էր իր զօրքերով Հայաստանն ազատել:

Անշուշտ Նահապետ կաթողիկոսը ազգի անցեալ պատմութեանը և նրա արդի կացութեանն ու վիճակին կարող էր աւելի լաւ ծանօթ լինել, քան Օրին: Եւ ուրեմն վերջինիս նպատակը կաթողիկոսի աչքում կարող էր մի սոսկ, զիտակցական կամ անգիտակցական արկածախնդրութիւն—աւանտիւրա թւալ:

Օրինի 150 տարի յետոյ մի այլ հայրենա-

սէր՝ Ալա Շամիր անունով Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքից՝ մեղադրում էր Էջմիածնի Առաջին կաթողիկոսին, որ սա ապստամբութեան գրոշակ չէ պարզել տալիս հայերին, մինչդեռ ուսու բանակն քրիստոնէից ազատութեան համար արդէն պատէրազմ է յայտարարել պարսիկներին:

Ահա թէ ինչպէս էր արդարացում կաթողիկոսը իր անձը:

«Միթէ յիմար իցեմք, — գրում էր նա Ալա Շամիրին, — որ ի տառապանաց գերծանիլ չկամիցիմք: Ձկունք որսացեալք ի ցանցս, և թռչունք ըմբռնեալք ի վարմս՝ ջանան գերծանիլ. ապա որքան ևս առաւել բանականքս բաղձամք ազատութեան: Սակայն զի այժմոյս կարի դժուարին է առ մեզ և վտանգաւոր յոյժ, վասն որոյ երկուց չարեաց գփոքն ընտրել պիտոյ է:

«... Եւ հաւատապէս իմա, — շարունակում է կաթողիկոսը, — որ ոչ ի չիւսիսական տէրութենէն և ոչ յալոց մեզ այցելութիւն կարէ լինել»*:

Եթէ Առաջին կաթողիկոսի ժամանակ պարսիկները դեռ այնքան զօրեղ էին, որ նրանց դէմ ապստամբելն անստույգութիւն էր համարուում, և այն իրաւացի կերպով. — հապա սրբան նրանք զօրեղ կը լինէին 150 տարի առաջ, երբ Օրին հայերին նրանց դէմ ապստամբեցնել էր ուզում:

Ուրեմն Նահապետ կաթողիկոսի մերժումը Օրինն ոչ սարկամտութեան հետեւեալ էր, ոչ էլ

*) Դիւան Հայոց պատմ. Ա. հատ., եր. 18:

փառասիրութեան:

Օրին հրոսակապետ չէր, ոչ էլ հայդուկների կամ ասպատակների խումբ էր կազմելու, որ աշխարհի շատապ ու վայրիվերոյ վերաբերւեց իր ծրագրի իրագործմանը,—ծրագիր, որով 200,000-նոց հայ բանակ պէտք էր կազմէր ձեռաց և պարսկահայաստանի մի ծայրից մինչև միւսը տիրէր:

Հետեւաբար՝ Օրին պարտաւոր էր ամեն կերպ աշխատել էջմիածնի կաթողիկոսին իր կողմն ունենալու և նրանով՝ իբրեւ մի մեծ բարոյական սյով՝ գրաւել և՛ Արարատեան աշխարհի հոծ և ստուար հայութիւնը, որ ամենից աւելի ենթակայ լինելով պարսից կեղեքումներին, աւելի կարօտ և ծարաւի էր ազատութեան:

Գծբաղդաբար Օրին արհամարհեց էջմիածնի կաթողիկոսին և շտապեց Աղւանից կաթողիկոսին,—նրա աթոռանիստ Գանձասարի վանքում:

ԻԶ.

Բայց այստեղ էլ Օրին մի այլ տարօրինակ եղանակ մտածեց գանձասարցիներին հրապուրելու և մեջտեղում չեղած գումարով նրանց, այսպէս ասած, կաշառելու:

Իսկ երբ տեսաւ որ գանձասարցիք հակամէտ չեն իրենց վանքն ու կեանքը վտանգի ենթարկելու,—Օրին միտիօնիւրի գեր ստանձնեց և սկսեց հայ և կաթողիկ եկեղեցիների միութեան

հարցը բարձրացնել և կաթողիկոսեան ջատագով հանգիստնալ այն փաստաբանութեամբ, ինչ որ նրան զոտ տւած կը լինէին Հայաստանում գործող ունիթոնները և կամ նոյնիսկ Պֆալցի իշխանի խոստովանահայրը՝ պատեր Պօտիան:

Շատ պարզ էր, որ այս ձևով Օրին երբէք չէր կարող յաջողութիւն ունենալ: Աղւանից կաթողիկոսը ևս պիտի մերժէր Օրիի առաջարկը այն հիմունքներով, որոնցմով էջմիածնի կաթողիկոսն էր մերժել:

Եւ դեռ աւելին կասեմ: Գանձասարցիք կարող էին Օրիին ուղղակի խաբեբայ ոմն համարել՝ համեմատելով նրա տոռաշին և վերջին առաջարկները:

Ուրեմն Օրին ընդունակութիւն չունեցաւ գոնէ Աղւանից կաթողիկոսութիւնը իրեն աջակից ունենալ՝ յօգուտ իր ծրագրի իրագործման:

Իսկ այս հանգամանքը մի մեծ միևուս պէտք է համարել նրա նպատակի և գործունէութեան նկատմամբ*):

ԻԷ.

Օրիի ծրագրի յաջողութեան միակ գրաւա-

*) Ուշագրութեան արժանի է, որ Օրիի գործելակերպին էր հետևում մեր 80—90թւականների քաղաքական գործիչ Գրիգոր Արծրունին և նրա «գաղափարների ամենամոլեռանդ քարոզիչ» Բաֆֆին,—մեր այդ խոշոր քաղաքական ազիտատորը:

Դրանք էլ բարոյում էին, որ Տաճկահայաստանում ապստամբութիւն պէտք է առաջացնել՝ առանց հոգեւորականութեան, առանց գրամատկերի և առանց մշտաւորականների մասնակցութեան: Ծան. յօդ.

կան մնաց ուրեմն Անդեղակոթի ժողովի որոշումը: Այնտեղ ժողոված 10 մելիքներն առանց այլևայլութեան միաձայն որոշեցին՝

1) Հայ եկեղեցին ենթարկելով պտպի իրաւասութեանը՝ միացնել նրան կաթողիկ եկեղեցու հետ:

2) Իբրեւ հայ եկեղեցու և նրա պաշտօնէութեան ներկայացուցիչ՝ Օրիի հետ Եւրոպա ուղարկել Մինաս վարդապետ Տիգրանեանին, մի ողորմելի կրօնաւոր, որ մանրկէնի պաշտօն էր կատարելու:

3) Հաւատարմութուղթ, կամ ինչպէս Օրին էր ասում, կարտ-բլանշ տալ Օրին և Մինաս վարդապետին, իբրեւ աշխարհիկ և հոգևոր հայութեան ներկայացուցիչներին, որ եւրոպական թագաւորների առաջ դործեն յանուն Հայաստանի ազատութեան ըստ իրենց հայեցողութեան:

4) Էջմիածնի և Աղւանից կաթողիկոսների անմասնակցութիւնը Օրիի առաջարկութեանը՝ համարել սոսկ նրանց փառասիրութեան արդիւնք: Եւ

5) Օրիի ծրագրով հայերից պահանջւած ամեն տեսակ ռազմական օգնութիւն և նիւթական զոհաբերութիւն երդմամբ յանձն առնել:

Այսպիսի լիազօրութիւններով ահա Օրին և Մինաս վարդապետը ճամբայ ընկան Եւրոպա:

Բայց նախապէս մելիքները ի պատիւ նրանց մի ճաշկերոյթ սարքեցին:

Սեղանատան պատից կախած էին Աւստրիոյ Լէօպոլդ կայսեր և կայսրուհու, նոյնպէս և Պֆալ-

ցի իշխանի և իշխանուհու պատկերները, — (որոնք Օրին Եւրոպայից հետ բերել էր), — իրենց առաջ շարւած վառ մեղրամոմներով:

Ամեն ճառ խօսել ցանկացող սեղանակից՝ նախ քան բերան բանալն՝ ոտի էր կանգնում, ակնածութեամբ պատկերներն ընդ լուխ տալիս և ապա սկսում իր ճառը:

Ճաշից յետոյ՝ ժողովի որոշմամբ՝ Անդեղակոթի քահանան պատկերները տարաւ և եկեղեցում կախ տւեց:

Որքան որ ազատութեան կարօտ Օրիի և մելիքների նկատմամբ՝ այսպիսի ցոյցերն ու ոգեւորութիւնները ներելի են, բայց դրանք, միեւնոյն ժամանակ, ակնյայտնի ապացոյց են նրանց թեթեւամտութեան և քաղաքական անասութեանը, որ այս ղէպըւում բացի վնասից՝ ոչ մի բարիք չէին խոստանում իրենց նպատակին:

Բայց այս կէտում չպէտք է մենք այնքան էլ խստապահանջ լինենք լիոնցի մելիքների նրկատմամբ, երբ այդ պակասութիւնը մեր մէջ ընդհանուր է, զուտ հայկական կարելի է ասել: Հազարաւոր թէ հին և թէ նոր ղէպերից վերցնենք թեկուզ հետեւեալը:

Երբ 1828 թւականում սուսաց բանակը Արզրում մտաւ՝ տեղական հայերը Պատկիւնի առաջարկութեամբ 500 հոգուց բաղկացած մի խումբ զինւոր զրին նրա տրամադրութեան տակ՝ քաղաքում կարգ-կանոնը պահելու համար: Ինձ յայտնի չէ, թէ այդ հայ քաղաքապահներն որ

քան ճշտութեամբ կարողացան իրենց պարտքը կատարել,— բայց ինձ յայտնի է, որ այդ օրերում հայերի սանձարձակութիւնն ու լրբութիւնը մինչև այն կէտին հասաւ, որ մինչև իսկ Արզրումի մզկիթներէն միքանիսի դրօշ պատերը մարդկային կղկղանքով էին ծեփուում գիշերները:

Դարձեալ նոյն քաղաքի իմաստուն խիկարները, որոնք միշտ հրաւիրում էին առասպ զինուորական հանդիսաւոր ճաշկերոյթներին, այն աստիճան ոգևորւում էին Պատկիչի և նահանգապետ Բանգրատի գեներալի սիրալիւր վերաբերմունքից սեղանի վրայ, որ կարծում էին թէ այդ երկու ուսն աստիճանաւորները միանգամայն մտերմացած են իրենց հետ: Ուստի և երբեմն վեր էին կենում Արզրումի այդ իմաստուն խիկարները և զանազան չնչին բաների համար մասնաւոր նամակներ էին գրում և իրենց ծառաների ձեռքով սւղարկում հետեւեալ հասցէներով իրենց նամակները վրայ «առ մեծ եմեռալ Տիրացոյ») Պատկիչին»: Եւ կամ «առ եմեռալ մահեստի Բագրատովն, հասցե ուրախ ժամու»**):

Արզրումի խիկար իմաստուններից աւելի տղայամիտ և թեթևամիտ գտնուեցան այն մի

*) Տիրացու բառը հայոց մէջ հնումը տմեկապատուար տիտղոս էր: Տիրացու բառի արմատը տիր է— գրադիտութեան աստուածը:

**) Բանգրատին հայ կարծելով՝ անուանում էին Բագրատով և իբրև պատուաւոր տիտղոս՝ աւելացնում էին մահ-տեսի բառը:

խումբ հայ յեղափոխականները, որոնք 1895 թւին սումբերով և զինամիտներով Օսմանեան բանկի վրայ յարձակուեցան Կ. Պօլսում: Եւ փոխանակ այդ միջազգային մեծ զբամառունը յօգս ցնդեցնելու և այսպիսով եւրոպացի դրամատէրերի միջամտութիւնը առաջ բերելու, — ինչպէս որ մտադրուած էին, — ընդհակառակը մի տէրութեան ներկայացուցչի թարգմանի խորհրդին անուամբ՝ բանկից դուրս եկան ծալած ձեռքերով և բանկի դռնից մինչև ծովափը շարած թիւրք զինուորների պաշտպանութեան տակ՝ շոգենաւ նստելով Զվիցերիա գնացին: Եւ այսպիսով դրանք, մեր այդ աղայամիտ յեղափոխականները՝ 1895—1896 թւականի տեղեկութարածների առաջին սիգնալը իրենք աւին:

Եւ զրանով մի անգամ ևս ապացուցին, որ իրենց համար սեփօլիսոն և պրովակասիօն բառերն հոմանիշ և նոյնիմաստ են:

ԻԸ.

Դառնանք Սրբի ծրագրին:

Ահա նրա համառօտ բովանդակութիւնը.

1) Պֆալցի իշխանը 5-ից մինչև 6 հազարանոց մի բանակ կուղարկէ կամ իրենից և կամ իր գաղնակիցներէն:

2) Ուղղհեաի բանակը չէ կարող կարճ ճանապարհով — Տաճկաստանի միջով անցնել, այլ Աւստրիայի, Լեհաստանի և Ռուսաստանի մի-

ըովը ուստի պէտք է ձիաւոր լինի:

3) Բանակի պաշարը բոլոր ժամանակ Ռուսաստանի հայ վաճառականութիւնն է հոգալու:

4) Հէնց որ բանակը Վօլգայի վրայով և Կասպից ծովով ցամաք դուրս կը գայ, նա 1701 թ. գարնանը կը դրաւ Բագուն և Շամախին, որ Օրիի կարծիքով՝ Հայաստանի սահմանագլուխն է կազմում: Այնտեղ եւրոպական բանակը կազմ և պատրաստ կը գտնի 10,000 հայ ձիաւոր զօրք: Կարճ միջոցում Շամախի կը ժամանեն Հայաստանի ալլեայլ կողմերից հաւաքւած 110,000 հոգի, Տաճկաստանից էլ կը հասնեն 80,000 հոգի:

Այսպիսով կը կազմուի 200,000 հոգուց բաղկացած մի հայկական մեծ բանակ: Գրաւ վրայ կաւելանայ Վրաստանից հայերին օգնութեան եկող միքանի տասնեակ հազար վրացի կարիճներէ բանակը:

Եւ որովհետեւ Օրիի կարծիքով, Պարսկաստանը 38,000-ից աւելի զինուոր չէ կարող հաշնել պատերազմի զաշարը, — ուստի նրա նուաճումը ոչ այլ ինչ է լինելու, եթէ ոչ սոսկ պատերազմական զբօսանք հայ բանակի համար:

5) Այսպիսով առանց որեւէ արդելքի հանդիպելու հայկական բանակը չորս ուղղութեամբ այն է՝ Գանձակի, Լօռիի, Ղափանի և Նախիջեւանի վրայով, առաջ կերթայ տիրելով Շամախուց մինչև Արաքս տարածւած պարսկական երկիրը:

Այնուհետեւ Նախիջեանում բոլոր զօրաբաժինները միանում են և Արաքսի բոլոր անցքերը բռնելով՝ Երևանի վրայ են արշաւում և առանց դժուարութեան տիրում այդ բերդաքաղաքին ևս:

6) Այսպիսով ամբողջ Պարսկաստանին տէր դառնալուց յետոյ՝ Օրին մտադիր էր նաև Արաքսն էլ անցնել և հասնել մինչև Թաւրիզ և դեռ աւելի հեռու գնալ: Սակայն պէտք է ասած, որ այս վերջին մտադրութիւնը Օրին պահում էր ապագայի համար:

7) Պարսկահայաստանին տիրելուց յետոյ՝ Օրին այնտեղ կազմակերպելու էր հայկական իշխանութիւն Պֆալցի իշխանի կառավարութեան ներքոյ:

8) Պարսկաստանի սահմանակից Տաճկաստանից Օրին երկիւղ չունէր, որովհետեւ հայկական բանակը Տաճկաստանին չպիտի ձեռք տար:

Իսկ եթէ Տաճկաստանը սկզբունքով հակառակ լինելով իր սահմանագլխում հայկական անկախ իշխանութեան կազմելուն՝ տեղիցը շարժւէր, — այդ դէպքում Ռուսաստանն ու Ասորիան ձեռաց նրա վրայ կը յարձակւէին՝ իրենց հին հաշիւները նրա հետ վերջացնելու համար:

Ահա այս էր Օրիի ծրագիրը:

Աւելացնենք, որ այս ծրագրի իրագործումը՝ ոչ թէ մերձաւոր կամ հեռաւոր ապագայու-

մըն էր լինելու, այլ հէնց այժմ, առաջ ժամա-
վաճառ լինելու:

Իթ.

Կարո՞ղ էր արդեօք այս ծրագրը իրա-
գործուել:

— Ի հարկէ ոչ: Եւ ահա թէ ինչ պատ-
ճառաւ:

Նախ և ամա՞յ այն պատճառաւ, որովհետեւ
հայրենիքի ազատութեան դադարաբեր ներսից,
հայ ժողովրդից չէր բղխում, այլ դրսից՝ կա-
թոլիկ միսիօնէրութիւնից:

Հայաստանի ունիթոոները, — եթէ կարելի
է այսպէս ասել, — մի տեսակ տուտրի էին ձեռ-
նարկել հայերի հետ: Նրանք ուզում էին Հա-
յոց եկեղեցու անկախութիւնը գնել՝ փոխարէնը
քաղաքական անկախութիւն խոստանալով:

Իրենց գնելիք ապրանքը՝ կանխիկ էր, իսկ
տալիքը՝ ապառիկ:

Ենթադրելով անգամ, որ ունիթոոները ի-
րենց խոստմանը չէին դրժիլ, այլ անկեղծօրէն
կուզէին հայերին անկախութիւն տալ: Բայց
բանը նրանումն է, որ անկախութիւն տուողը
ոչ ունիթոոներն էին, ոչ էլ Հոսթի պապը, այլ
եւրոպական այս կամ այն պետութիւնը, կամ
պետութիւնները, որոնք — այս պէտք է չմոռո-
նալ — իրենց քաղաքական գործառնութեանց ու
ձեռնարկութեանց մէջ սակայն երբէք կրօնա-

կան հաշիւներով չեն ղեկավարւում: Նրանց
համար կրօնը, եկեղեցին նպատակ չէ, այլ մի-
ջոց այս ու այն քաղաքական նպատակին դի-
մելու և հասնելու համար:

Ռուքրիսեան վերջին թագաւորների օրե-
րով կաթոլիկութիւնը մեծ քայլերով հայ եկե-
ղեցու մէջ մտաւ: Մի քանի անգամ կաթոլի-
կութիւնը պաշտօնապէս, ազգային ժողովներով,
ընդունուեցաւ Կլիկիոյ հայերի կողմից, թէ կա-
թոլիկոսների և թէ ժողովրդի մի մասի կող-
մից, — այնուամենայնիւ Եւրոպիոյ կաթոլիկ պե-
տութիւնները ոչ միայն չկարողացան, այլ նոյն
իսկ չկամեցան Կլիկիոյ հայկական իշխանութեան
կործանման առաջն առնել: Եթէ ընդունենք ան-
գամ, որ կործանման պատճառը հէնց իրենք
չեղան:

Այս ամենը քաջ յայտնի էին Օրիի ժամա-
նակակից հոգեւորականութեանը՝ լանձին Էջմիա-
ծնի Նահապետ և Ազւանից Սիմէօն կաթոլի-
կոսների: Եւ զրա համար էլ նրանք հրաժար-
ւեցան Օրիի առաջարկութեանը համակերպելուց:

Քիչ յետոյ մենք կը տեսնենք, որ հայ վա-
ճառականութիւնը ևս Օրիի հետ համակարծիք
չէր: Գալով հասարակ ժողովրդին, — նա ոչ մի-
այն ժէ դարում, այլ նոյնիսկ մեր դարում, ոչ
մի վճռական ձայն չունի համանման դէպքե-
րում: Եւ կամայ թէ ակամայ խեղճը դործիք է
դառնում իրական գործիչների ձեռքում:

Այս գիտենալով էր անշուշտ, որ 10 մեկիք-
ներն ինքնագլուխ որոշում են իրենց ժողովրդի
հետ՝ Հոռի իրաւասութեան տակ մանկ:

Թէպէտ և ես շատ եմ կասկածում, որ նը-
բանք կարողանային այդ գէպքում ժողովրդին
քարշ տալ իրենց ետեից:

Այսպէս թէ այնպէս, բայց ոչ Գրոց, եթէ
առն շինողը տէրը չէ՝ շինողները նանիր—ի-
զուր են վաստակում,—այսպէս էլ՝ եթէ մի ազգ
իր անկախութի նը ուրիշների ձեռքով պիտի
ձեռք բերի, այլ ոչ իր սեփական ձեռքերով,—
վայ այդպիսի անկախութեան: Եւ եղբւր նրանց,
որոնք այդ ճանապարհով են ուղղում անկախու-
թիւն ձեռք բերել:

Լ.

Օրիի ծրագիրը՝ երկրորդաբար՝ չէր կարող
իրագործուել այն պատճառաւ ևս, որովհետեւ Աւ-
ստրիայ և Ռուսիոյ կայսրները և Պֆալցի իշխա-
նը,—եթէ կարելի է այսպէս ասել,—խաղա-
թղթեր չէին, որ Օրին նրանցից իրեն ուզած
անակները շինէր:

Հին դարերից ի վեր մինչև ներկայ դարը
(և անշուշտ դեռ երկար դարեր) քաղաքակա-
նութեան բառարանում գոյութիւն չեն ունեցել
և չունին՝ խղճմանը, մարդասիրութիւն, ար-
դարութիւն և այլ այսպիսի սանտիմենտալ
բառեր:

Քաղաքականութեան մղիչ ոյժը, նրա մի-
ակ նպատակը՝ բացառապէս նիւթական շահն է,
որ առաջ է մղում զանազան պատրուակեալ
անուններով և ձևերով:

Բիւմարքի յայտնի խօսքերը թէ՛ «Պոմե-
րանցի մէկ զինուորի ոսկորներն աւելի արժեն,
քան ամբողջ հայութիւնը»՝ կոպիտ ձևով ար-
տայայտած մի ընդհանուր ճշմարտութիւն է
քաղաքագէտների համար:

Արդ՝ Օրին ինչ շահ էր խոստանում Պֆալ-
ցի իշխանին երբ նրանից պահանջում էր իր
բանակը Հայաստան ուղարկել հայերին ազատե-
լու համար:

— Հայաստանի թագը:

— Ենթադրենք:—Բայց կարող էր արդեօք
գերմանացի իշխանը երկար պահել իր գլխի
վրայ այդ թագը՝ Պարսկաստանի, Տաճկաստա-
նի և Ռուսաստանի մէջ ընկած մի տարածու-
թիւնում:

Նապոլէօնն էլ խեղճ Մակսիմիլիանոսին Ա-
մերիկայի վրայ թագաւոր կարգեց: Բայց Մաք-
սիմիլիանոսը քանի՞ օր կրեց այդ թագը:

Վիդ իշխանը այսօր Ալբանիայի թագաւոր
է կարգւում: Կարող է պատահել, որ նա էլ եր-
կար չթագաւորէ: Սակայն անշուշտ նրան փո-
խարինող նոր-նոր Վիդեր կը գանէ Եւրոպան,
քանի որ նրա շահը պահանջում է, որ Ալբա-
նիան անշուշտ անկախ իշխանութիւն լինի:

Այսպիսի շահս չունէր Պֆալցի իշխանը,

ուստի և իր փառասիրական ցանկութիւնը զըս-
պելով՝ յետ կանգնեց Օրիին աւած խոտուովից:

Վերջին քայլից իշխանին յետ կանգնեցնել
տալու չյաջողեցաւ նոյնիսկ նրա խոստովանա-
հայրը, որի եկեղեցու շահերը պահանջում էին,
որ իշխանը իրագործէ Օրիի ցանկութիւնը:

Աւտորիոյ կայսրից և Պֆալցի իշխանից
յոյսը կորած՝ Օրին դիմեց ուսաց կայսեր և
կարծում էր, որ Պետրոս Մեծը պակաս խելօք
է, քան առաջինները: Եւ թէ՛ իր շողքորթու-
թիւններով և չափազանցութիւններով կարող է
նրան իր նպատակին ծառայեցնել: Սակայն փոր-
ձը ցոյց տւեց, որ ընդհակառակը՝ Օրին ինքը
Պետրոս Մեծի նպատակին ծառայեց և նրա
ձեռքին մի կատարեալ գործիք դարձաւ, մո-
ռանալով կամ զանցառութեան ապրով իր սկզ-
բնական վեհ նպատակը:

Արդ՝ տեսնելով Օրիի այս աստիճան միա-
մտութիւնը, այսքան անտեղեակութիւնը գէթ
իր ժամանակի քաղաքականութիւնից և վեհա-
պետների հայեացքներից ու փոխադարձ յարա-
բերութիւնից, — ես այլևս հրաժարւում եմ ըմ-
բռնելու նրա՝ Օրիի՝ բոյարին Գօլովինին ուղ-
ղած մի նամակի հետեւեալ բառերն՝ «Մբանից
22 տարի առաջ Եւրոպա գալով և Ֆրանսիա-
յում, Գերմանիայում ու Բիւզանդիոնում ապ-
րելով՝ ես տեսայ, ծանօթացայ եւ վարժեցայ
գիւնորակաւ եւ դիւանագիտական արուես-
ներին»:

Ըստ երևոյթին պէտք էր որ այդպէս էլ
լինէր: 22 տարի Եւրոպայում ապրող, Եւրոպա-
յի բանակների և իշխանագոռնների շրջանում
գործող, Եւրոպայի գրեթէ բոլոր լեզուներն ի-
մացող մի մարդ, այն, պէտք է որ գտնէ փոքր
ի շատէ ունենար այն յատկութիւնը, ինչ որ
Օրին վստահաբար զրում էր Գօլովինին թէ
ունի:

Ի վերայ այս ամենայնի՝ ես այս կէտում
ևս՝ արամադիր չեմ ժէ. — րգ դարի մեր հայրե-
նասերին մեղադրելու, քանի որ նրանից յե-
տոյ եկող մեր միւս հայրենասէրները ևս մի-
կնոյն, և առաւել մեծ քաղաքագիտական, սը-
խալներ են գործել: Երբ սրանք ևս աւելի ի-
րենց ազգասիրական թռիչքներով են զեկալար-
ւել և ընթացել, քան իրական կեանքով:

ԼԱ.

Դառնանք այն հարցին, թէ միթէ չէր կա-
րող իրագործել Օրիի ծրագրի գէթ այն մա-
սը, որ վերաբերում էր հայ ազգաբնակչութեան
կողմից՝ Եւրոպայից դալիք բանակին ցոյց տըր-
ւելիք ռազմական և զրամական աջակցութիւնը:

— Այո, ծրագրի այդ մասն ևս զժբախտա-
բար չէր կարող իրագործւել: Եւ այս հաստատ-
ւում է շատ հառաքակ կերպով:

Թէպէտ Օրիի ժամանակ Եւրոպական բանա-
կի Հայաստան գալն՝ թէ և միայն թղթի վրայ

մնաց, բայց մի քանի տարի յետոյ, այն է 1722 թւին, երբ ռուսական բանակը դէպի արևելք արշաւեց և Պետրոս Մեծի կողմից հայ յերին կոչ եղաւ՝ տեղիներինցը շարժուել, հայ կտրիճներով իրեն ղեմաւորել, ահա այդ ժամանակ երևեցաւ, որ Անգեղակոթում Օրիին մեծ-մեծ խոտուումներ անող, — թող ներսի աւսել — խելքից հանող հայ մելիքութիւնը հազիւ հազ կարողացաւ 10,000 ռազմիկ հայ հաւաքել:

Եւ չմոռանաք, որ այդքանն և եթ հաւաքելու և անձամբ անձին դէպի Շամախի առաջնորդելում գլխաւոր դործողը հայ հոգեւորականութիւնն եղաւ՝ յանձին Աղանից Եսայի կաթողիկոսի, որ այս անգամ քաղաքական շարժման պարագլուխ հանդիսացաւ, որովհետեւ մէջտեղում եկեղեցու միութեան հարց չկար:

Այս անգամ, ընդհակառակը, Պետրոս Մեծի կողմից մելիքներին ուղղած թղթում առանձնապէս շեշտուած էր, որ ռուսաց կայսրը հայերի կրօնի ազատութեանը ջատագով և պաշտպան է հանդիսանալու:

Հետեաքար՝ կաթողիկոսը այս անգամ շարժման ձեռներեցութիւն ընդունեց, որովհետեւ խնդիրը վերաբերում էր հայկական քաղաքական անկախութեան՝ հանգերձ հայկական անկախ եկեղեցիով:

Իսկ այդ եկեղեցին ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ նոյն ինքն ազգը զարձեալ, որ իր այդ եկեղեցու անկախութեան համար զարաւոր ժամա-

նակով կոխ էր մղել Բիւզանդիոնի դէմ, Հոմի դէմ:

Եւ թերեւ նորից հարկ կը լինէր մղելու:

Այս ախպէս լինելով՝ Անգեղակոթի հաղձեպ որոշումը՝ հայ եկեղեցու միացումը հոմաէականի հետ՝ ոչ միայն Օրիի և մելիքների տղիսութիւնն է ցոյց տալիս ազգային եկեղեցու պատմութեան և նշանակութեան վերաբերութեամբ, այլ նաև այն է ցոյց տալիս, որ ժէ-րդ դարու մեր քաղաքական գործիչները՝ հարազատ հայրերն են մեր ժամանակակից հայ գործիչներին, որոնք երկնքում կուսակներ որսալու ցանկութեամբ՝ իրենց կաքաւները ձեռքներին փախցնում են:

Գալով հայկական բանակին հայ վաճառականութեան կողմից մատակարարելի զրամական օգնութեանը, ես կասեմ, որ այդ ևս շատ կասկածելի էր, եթէ չստեմ անկարելի էր:

Օրիի ժամանակակից հայ կրեստոսներն, — ինչպէս պատմութիւնը ցոյց է տալիս, — բնաւ համամիտ չէին նրա ծրագրին: Հայ վաճառականութիւնը պարսից կառավարութիւնից շատ գոհ էր: Եւ նա ինքն էր հրաւիրել Շահաբասին, որ զայ և ազատէ իրենց տաճկական լծից: Եւ իր զոտակարգային շահի տեսակէտից հայ վաճառականութիւնը չէր սխալուել: Պարսից կառավարութեան ձեռքի տակ նա միշտ ապահով և միշտ յաջողակ է եղել: Ուստի և ոչ մի տրամադրութիւն չէր կարող ցոյց տալ ապստամ-

բելու կամ այդ նախադասութիւն համար իր քսակի բերանը բաց անելու:

ԼԲ.

Մի այլ հանգամանք:

Անգեղակոթի ժողովականները իրենց աղերսագրերում շատ խղճալի են նկարագրում իրենց դրութիւնը: Եւ խոստանում են ամեն տեսակ օգնութիւն հասցնել գերմանական բանակին, երբ նա Հայաստան ժամանէ:

Միևնոյն ժամանակ Օրին հաւատացնում էր իշխանին, որ Հայաստանում ամեն բան կայ — և՛ պաշար, և՛ հարստութիւն, և՛ մեծաքանակ զօրք, և՛ ժողովրդական հզեկութիւն, և՛ մեծ պատրաստակամութիւն:

ԶԷ որ այս իրերահակառակ տեղեկութիւններից յետոյ՝ Պֆալցի իշխանը կարող էր տեսլ՝ կամ հայերի դրութիւնը այնքան վատ չէ, ինչպէս մեկիքներն են գրում, և կամ Օրին հաւատարացումները կասկածելի, անհաւատալի են:

Էլ չեմ յիշում այն հանգամանքը, որ Պֆալցի իշխանը և Լէօպոլդ կայսրը՝ Պարսկաստանում ունեցած իրենց քաղաքական, ղինութեան և հոգեւորական ազեկանքների միջոցաւ տեղի ճիշտ և աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ կարող էին ունենալ պարսիկների և հայերի մասին, քան ինչ որ մեկիքներն էին գրում և ինչ որ Օրին էր գեկուցանում:

Ինչ թւում է, որ այս ամենը ինկատի առնելուցն էր, որ Պֆալցի իշխանը և Աւստրիոյ կայսրը քաղաքավարի կերպով յետ կանգնեցան Օրին տւած իրենց խօսքից և նրան մասնա՛նիշ եղան Ռուսիոյ կայսեր վրայ:

Վերջինիս ուղղած նրանց հէնց յանձնարարական նամակները իմ այս ենթադրութիւնն են հաստատում իրենց բովանդակութեամբ:

ԼԳ.

Կարծես Օրին նախատեսում կամ զգում էր, որ ինքը թերեւ Ռուսիոյ միջնորդութեանը դիմելու հարկին մէջ պիտի գտնուի ժամանակին: Ուստի հետատեսութեամբ օր առաջ Անգեղակոթում մեկիքներից մի աղերսագիր ևս կորցեց, ինչպէս տեսանք, յանուն Պետրոս Մեծի:

Եւ երբ որ եւրոպացիներից յուսախաբ եղաւ՝ այնուհետեւ մեկիքների աղերսագրով ներկայացաւ ուսաց կայսրին:

Եւ այս սնգամ իր ծրագիրը, ի հաճոյս ուսաց քաղաքականութեան, ահա թէ ինչպէս խմբագրեց Օրին.

1) Բացի Լէօպոլդ կայսրից և Իօհան Վիլհելմ իշխանից՝ հայերն ոչ ոքին դիմած չեն եւրոպայում: Կայսրն ու իշխանն էլ խոստացել են հայերին օգնել այն չափով ու եղանակով, ինչ որ ուսաց կայսրին հաճելի կը լինի:

2) Պֆալցի իշխանը իր կողմից զօրք չպիտի ուղարկէ Հայաստան: Այլ աշխտեղ մանող զօրաբանակը բացառապէս ուսուսկանն է լինելու: Իշխանի օգնութիւնը հայերին միմիայն այն է լինելու, որ նա Եւրոպայի վեհապետների հաճութեամբ՝ չպիտի թոյլ տայ սաճիկներին սրկէ խրտինն անել հայոց դէմ, երբ ուսուսկան բանակը Հայաստան մտնի:

3) Զօրաբանակը Հայաստան մտնելու է յանուն Ռուսիոյ կայսեր:

4) Երբ բանակը գրաւէ Հայաստանին՝ վերջինս մնալու է ուսաց կայսեր անտան և իշխանութեան և նրա զինւորների պահպանութեան տակ՝ մինչև արշաւանքի վերջանալն:

5) Այնուհետև ուսաց զօրքերը մնալու են դարձեալ հայոց քաղաւորութեան մէջ և բոլոր ժամանակը հայերի հաշուով են ապրելու:

6) Որովհետև Հայաստանը հարուստ է, ուստի ուս զօրքի կերակրելը ոչ մի դժարութեան չի հանգիպի: Հայաստանի մեն մի գաւառը կարող է 100,000 զօրք կերակրել:

7) Բացի հարստութիւնից՝ Հայաստանը բազմամարդ է նաև: Եւ 10 օրում կարող է 100,000-ից ատելի զինուած բանակ զնել կայսեր տրամադրութեան ներքոյ, որը իր կողմից միմիայն 15 կամ 20 հազարանոց մի բանակ է միայն ուղարկելու Հայաստան:

8) Գալով այն հարցին, թէ ինչո՞ւ հայերը նախապէս Եւրոպային են դիմել՝ այլ ոչ Ռու-

սիային՝ Օրին պատասխանում է, որ դա եղել է բացառապէս պարսիկների երկիւղից, որոնք Ռուսիային հարևան լինելով՝ հեշտութեամբ կարող էին հայերի մտադրութեանն ու գործունէութեանը իրազէկ լինել: Այժմ ևս Օրին խընդրում, աղաչում է իրեն հարցուփորձ անողներին, որ իր խօսածները խիստ թաղուն մնայ պարսիկներից*):

ԼԴ.

Ռուսիոյ կայսեր և Պֆալցի իշխանին ներկայացրած Օրիի ծրագիրների տարբերութիւնը շատ ակնյայտնի է: Ուստի և չարժէ նրանց վերայ կանգ առնել:

Այսքանս պէտք է շեշտել, որ Պետրոս Մեծը՝ եթէ Աւստրիոյ կայսրից և Պֆալցի իշխանից ամեն բանով բարձր չէր,—յամենայն դէպէս ցածր էլ չէր: Հետևաբար Օրիի նման քաղաքագէտներից կարող չէր խաբւել կամ մոլորւել:

Դրա համար էր, որ ուս աքքունիքը Օրիին օրական թոշակ սահմանելով և նրան յատուկ կացարան և երկու զինւոր պահակ կարգելով երկար ժամանակ նրան Ռուսաստանում պահեց, մինչև որ Միքոն Վասիլի հայազգի պաշտօնեան

*) Օրիի պատմութիւնն անելիս՝ մենք տեսնք, որ Միր-Վեյս անունով պարսիկ աւագանին՝ արդէն մանրամասն տեղեկութիւն ունէր Օրիի այս խօսածների մասին՝ նախ քան նրա Սպահան հասնելը:

Հայաստան գնաց և վերադարձաւ: Եւ մինչև որ Պարսկաստանի ոռւս հիւպատոսներէից և քաղաքական գործակալներէից պահանջած տեղեկութիւնները ստացուեցան:

Եւ այդ տեղեկութիւնները վրայ հիմնելով՝ ոռւս արքունիքը ևս Օրիի ծրագրի մասին այն եզրակացութեանը յանգաւ, ինչ եզրակացութեան որ յանգել էին Աւստրիոյ կայսրը և Պֆալցի իշխանը:

Ուստի և այժմս էլ ոռւսաց կայսրը Օրիին խորհուրդ տուեց Աւստրիոյ կայսեր և Պֆալցի իշխանի օգնութեանը դիմելու: Եւ կամ, ինչպէս սովորաբար ասում ենք, հիմա էլ ոռւսաց կայսրը ռազ արաւ իր գլխից Օրիին:

Իր կրած անյաջողութիւններէից շարած ու շշմած Օրին նորից դիմեց Լէօպոլդին և Իօհան Վիլհելմին: Սակայն նորից մերժում ստացաւ:

Բայց ոչ այնքան հայ հայրենասէրի սիրտը չկտրելու, որքան նրա միջոցաւ Պարսկաստանում ունեցած իրենց քաղաքականութեանը այս կամ այն օգուտը ընձեռելու նպատակաւ՝ Աւստրիոյ կայսրը և Պֆալցի իշխանը հասկացան Օրիի մտադրած դեսպանութեանը ի Պարսկաստան, — միայն խորհուրդ տւին, որ Օրին իր դեսպանութիւնը կատարէ ոչ թէ վաճառականական, այլ զինուորական դիպլոմատիքական նպատակաւ:

Այսինքն՝ Աւստրիոյ կայսրն ու Պֆալցի իշխանը կամեցան Պետրոս Մեծի և Օրիի ձեռ-

քով մի փոքրիկ կրակ, հրդեհ առաջացնել Պարսկաստանում, որպէսզի յետոյ իրենց համար շահանակներ հանեն այնտեղից:

Բայց ես շեշտեցի, այժմ նորից շեշտում եմ, որ Պետրոս Մեծին խաբելը կամ մոլորեցընելը Լէօպոլդի և Իօհան Վիլհելմի խելքի բանը չէր:

Այս էր ահա պատճառը, որ Օրիի դեսպանութեանը միջազգային դեսպանութեան կերպարանք տուեց ոռւս արքունիքը, այլ ոչ ոռւսական: Թէպէտ և այդ դեսպանութիւնը բացառապէս ոռւսական շահերին էր ծառայելու: Այսինքն Օրիի դեսպանութիւնից եթէ օգուտ եղաւ, օգուտողը ոռւս քաղաքականութիւնն էր լինելու, իսկ եթէ փնաս կամ անպատուութիւն առաջ եկաւ, — փնասողը կամ անպատուողը լինելու էին նախ և տուջ Հոսմի պապը, Աւստրիոյ կայսրը և Պֆալցի իշխանը և ապա թէ ոռւս կառավարութիւնը:

ԼԵ.

Միտքս պարզեմ:

Յայտնի է, որ Ռուսաստանի հանձարեղ վերանորոգչի ծրագիրներից մէկն էլ այն էր, որ Կասպից ծովին տիրելով՝ ջրային ճանապարհ բաց անէ դէպի Հնդկաստան:

Այս նպատակի իրագործման համար՝ Պետրոս Մեծի աչքում Պարսկաստանի հայերն ամե-

նից ընդունակ և ամենից յարմար տարրն էին ներկայացնում իրենց վաճառականական և միւս այս ու այն ձգտումներով:

Արա համար էլ 1667 թւին Ալէքսէյ Միխայիլովիչի ժամանակ՝ Ռուսաստանի մէջ մի առևտրական ընկերութիւն կազմեցաւ՝ Պարսկաստանից ապրանք և յատկապէս մետաքս Ռուսաստան փոխադրելու համար:

Այդ ընկերութեան շունչ ու կենդանութիւն աւողը Զուլայի հայ վաճառականութիւնն եղաւ, որին շատ փայփայում ու սիրաշահում էր ուսւ քաղաքականութիւնը:

Արդ՝ Օրիի Ռուսաստան եկած միջոցին՝ շվեդական պատերազմը արդէն իր վախճանին էր մօտենում, որից լետոյ ուսական երկզլխանի արծիւը իր աչքերը դէպի արևելք էր դարձնելու և իր բանակները Պարսկաստանի վրայ շարժելու:

Եւ անա հայ հայրենասիրութիւնը յանձին Օրիի յօժարակամ, ինքնաբերաբար և իր սեփական միջոցներով գալիս է ուսական այդ բանակների համար ճանապարհ բաց անելու, զինւորական մի թեթև հետազօտութիւն, մի рекогноцировка կատարելու:

Ինչո՞ւ չօգտուել այդ պատեն առիթից: Ինչի՞ թոյլ չտալ, որ հայկական իշխանական ծագում ունեցող, եւրոպական կայսրների և իշխանների հետ յարաբերութեան մէջ գանաղ, եւրոպական լեզուներին փրապետող մի յայտ-

նի իշխանագուն, այսինքն Օրին մի դեսպանութիւն կազմակերպէ, երբ որ այդ դեսպանութիւնը միջազգային գոյն ու կերպարանք ունի՝ կազմած լինելով եւրոպայի բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից, իրենց ազգային տարազներով ու համազգեստներով. Ինչո՞ւ Օրիից խնայել լուի անւանական գնդապետութիւնը*), երբ նա արդէն եւրոպական զինւորական կապիտանի աստիճանն ունի:

Ինչո՞ւ Ռուսիոյ կողմից եւ՝ մի քանի թեթև թնդանօթներ չտալ Օրիին, երբ նա Եւրոպայից հետը 22,000 ուրբու գէնք է վերցրել:

Վերջապէս ինչո՞ւ ուսաց կայսրի կողմից եւ յանուն պարսից շահին մի նամակ չտալ Օրիի ձեռքը, որ իր բովանդակութեամբ յար և նման լինի այն նամակներին, որպիսիք նրան յանձնել են Հոմի պապը, Աւստրիոյ կայսրը և Պֆալցի իշխանը:

Այս ձեռով ու կազմով Պարսկաստան գնացող դեսպանութիւնը, ինչպէս ասացի, չէր կարող ուսական դեսպանութիւն նկատուել: Օրիին յանձնած թղթերում և նահանգապետների պաշտօնական զրազրութիւններում Օրին յորջորջւում էր Հոմի պապի և Պֆալցի իշխանի դեսպան: Ուստի և ձահի աչքում Օրին երևեցաւ

*) Երբ Օրիի խնդիրը ներկայացրին Պետրոս Մեծին՝ նա վրան մակագրեց՝ «Написать, по его желанию, полковникъ».

խակապէս ոչ թէ դեսպան, այլ սոսկ նամակա-
բեր, որ Եւրոպայի վեհապետների նամակները
վայելուչ շուքով ու հանդիսաւորութեամբ տեղ
էր հասցնում:

12.

Արդ՝ եթէ այս արտաքուստ, այսպէս ա-
սած՝ բովանդակից, իսկ ներքուստ անբովան-
դակ, արտաքուստ իբրեւ միջազգային իսկ ներ-
քուստ փամփշտային, եթերային, — եթէ ասում
եմ ես, Օրիի այս դեսպանութիւնը չէր կարող
մի լուրջ գործ կատարել Պարսկաստանում, —
նա հօ կարող էր մի փոքրիկ խլրտիւն, մի փոք-
րիկ իրարանցում, մի աննշան կոտորած առաջ
բերել շահի մահմեդական և քրիստոնեայ հաւա-
տակների մէջ:

Եւ ահա դիպլոմատիայի համար մի լաւ
առիթ, մի օրինական պատճառ հարց բարձրա-
ցնելու, բանակցութեանց մէջ մտնելու, բաւա-
րարութիւն պահանջելու, — մի խօսքով՝ արհես-
տական կերպով բարձրացած հարցը այնքան
բաշքշելու ու ձգձգելու, մինչև որ յարմար ժա-
մանակը գայ, հասնի խօսքից գործի անցնելու,
և գրչից զէնքին դիմելու:

Ուշագրութեան արժանի է, որ իբր Օրիի
Շամախումն էր, յանկարծ այնտեղ մի խլրտիւն
ծագեցաւ, յայտնի չէ ինչից:

Խանին սպանելու նպատակաւ՝ նրա բնա-

կարանի վրայ յանկարծական յարձակում գործ-
ւեցաւ:

Դեսպանութեան ապահովութեան համար
Օրիին իսկոյն եթ Ռուսաստանից հետը վերցը-
րած 12 թնդանօթներն էլ լարեց և շարեց, և
Եւրոպայիցը բերած զէնքերովն էլ իր մարդկանց
ու իր համակիրներին զինեց:

Սակայն խանը կարողացաւ չարիքը իր ար-
մատումը խեղդելով՝ ապագայ անակնկալների
առաջն առնել:

Իէ.

Ինչ և էլ որ լինի՝ Օրիի դեսպանութիւնը
Աւստրիոյ կայսեր նպատակից աւելի ձեռն-
տու և յարմար էր գալիս Պետրոս Մեծի նպա-
տակին:

Այդ դեսպանութեան միջոցաւ նա ինքն էլ
ուզում էր շագանակներ հանել Պարսկաստանում
տեղի ունեցող կրակի միջից:

Պետրոս Մեծը կարող էր մինչև անգամ ոչ թէ
շագանակ, այլ ընկայգներ հանել: Զէ՛ որ Պարս-
կաստանը Ռուսաստանին աւելի մօտ էր, քան
Գերմանիային ու Աւստրիային:

Զէ՛ որ Զուլայի հայ վաճառականութիւնն
էր, որ Հնդկաստանից մի մեծարժէք, թանկա-
զին գահ նւէր էր ուղարկել ռուսաց Յարին:
Զէ՛ որ Ռուսիայում կազմւած և հովանաւորւած
«Առեւտրական» ընկերութեան շնորհիւ էին դի-

գել Զուղայի վաճառականներն իրենց ահագին կարողութիւնը:

Պետրոս Մեծի նպատակի մասին իմ այս ասածները լոկ խօսքեր չեն: Այլ այնպիսի ենթադրութիւններ, որոնք մի քանի տարուց յետոյ իրականացան, պատմութեան փաստ դարձան:

Բայց որովհետեւ դրանք Օրիի անձնաւորութեան հետ կապուած չեն, այլ նրա յաջորդների անձնաւորութիւնների հետ, ուստի առայժմ*) ես զանց եմ առնում այդ պատմական փաստերն:

Այսքանը միայն կատեմ, որ Օրիի անակնկալ մահը միքանի տարով կանխեց այդ պատմական դէպքերն:

Իսկ այդ պատմական դէպքերի նախապատրաստութեան համար Պետրոս Մեծը մի գաղտնի հրահանգ ես տւած էր Օրին, — այն է՝ համոզել էջմիածնի կաթողիկոսին, որ անձամբ կամ գրութեամբ ղիմելով ուստաց կայսրին՝ խնդրէ նրան պարսկահայերին իր հովանաւորութեան տակ առնելու:

Եւ Օրիի այդ նպատակաւ արած աշխատանքը իզուր չանցաւ:

Ճշմարիտ է, էջմիածնի կաթողիկոսը այս անգամ եւ մերժեց Օրիի առաջարկը, սակայն

Դրանց մասին ես պատիւ կունենամ մի առանձին գասախօսութիւն կարդալ իմ յարգելի ունկնդիրների առաջ:

նրա փոխարէն Աղւանից կաթողիկոսը մեծ սիրով ընդառաջեց Օրիի առաջարկութեանը: Եւ, ինչպէս տեսանք, երկու եպիսկոպոսների հետ Օրիին ընկերացաւ մինչև Աժդարխան, այնտեղից Մօսկւա գնալու Պետրոս Մեծին ներկայանալու համար:

Եւ Օրիի անակնկալ մահւան պատճառաւ Աղւանից կաթողիկոսը յետ դարձաւ հայրենիք, որտեղից, սակայն, միշտ փայփայում էր այդ գրութիւնը:

Գալով Օրիի դեսպանութեան անվտանգ և առանց որեւէ միջնադէպի Պարսկաստանից հեռանալուն, աւելի ճիշտը՝ հեռացրած շինելուն, այդ պէտք է վերագրել Հիւսէին շահի և նրա աւագանւոյն ճարպիկութեանը:

Իրանի գահակալը շատ լաւ նկատեց, որ իր մայրաքաղաքում և իր աշքերի առաջ՝ ուսական և եւրոպական դիպլոմատիան միմեանց հետ պայքար են մղում, և որ այդ պայքարը կարող է մեծ ծաւալ ստանալ ի ֆրանս երկրին, — ուստի ամենայն քաղաքավարութեամբ Օրիին ճանապարհ ձգեց:

Պատմութիւնից յայտնի չէ, թէ Հոռմի պապի, Աւստրոյ կայսեր և Պֆալցի իշխանի նամակներին ի՞նչ պատասխան զրեց Հիւսէին շահը: Բայց այն պատասխանը, ինչ որ նա Պետրոս Մեծին գրեց, ինչպէս տեսանք, շատ վիրաւորական էր:

Իրանի պետի կողմից դա ուղղակի մի ծա-

ղըր էր դէպի Ռուսիոյ վեհապետը:

— Ի՞նչ բանի արդեօք վերագրել Հիւսէին Շահի այս վարմունքը:

Իմ կարծիքով Շահի այս վարմունքը պէտք է վերագրել Սպահանում եղող եւրոպական տէրութիւնների աշխարհական և հոգեւորական գործակալների ինտրիգներին, ուստատեցութեանը:

ԼԸ.

Արդէն մենք տեսանք, թէ այդ գործակալներն որքան աշխատեցան Շահի հանդէպ Օրիի մուտքը Սպահան խափանելու:

Բայց եթէ նրանց չյաջողւեց դեսպանութեան մուտքը խափանելու, — այդ դեռ չէր նշանակում, որ նրանք չպիտի աշխատէին դեսպանութեան նպատակը ի դերի հանելու: Անշուշտ նրանք կարծում էին, որ Պետրոս Մեծի նամակում այնպիսի խորհուրդներ, առաջարկներ, թերեւ և պահանջներ կան, որոնցմով Եւրոպայի վեհապետների շահերը այս կամ այն կերպով կարող էին վնասուել: Նրանց ազդեցութիւնը կարող էր նաեւ յօգուտ ուստական շահի և ազդեցութեան: Աւստի և ամեն միջոց ի գործ դրին ուստական ղեպլօմատիայի հանդէպ Շահի դժները փակել:

Բայց երբ տեսան, որ Ռուսիոյ կայսեր մասնաւոր խնդիրը և նրա անունով եկած դեսպանութիւնը բոլորովին չեն համապատասխա-

նում միմեանց, այն ժամանակ նրանք էլ խորհուրդ տւին Շահին՝ իր պատասխանը ևս մասնաւորեցնել, գրելով թէ՛ իր հպատակների մէջ մի քանի յիմարներ կան, որոնք պէտք է կախողան բարձրանային, բայց ի պատիւ Ռուսիոյ կայսեր միջնորդութեանը՝ ներման են արժանանում այն պայմանաւ սակայն, որ միւս անգամ յիմարութիւն չանեն:

Բայց այդ յիմարներն ովքեր էին և ի՞նչ էր նրանց յիմարութիւնը:

ԼԹ.

~~Մենք արդէն տեսանք, որ հայկական անկախ իշխանութիւն ձեռք բերելու սկզբնական միաբը՝ Հայաստանի Ունիթօսներից ներշնչւեցաւ հայերին: Տեսանք թէ՛ ինչպէս այդ ունիթօսները, նմանապէս արեւմտքի նրանց գործակիցները, — Պատեր Պօտիան և միւսները, — ջերմօրէն աշխատեցան Հայաստանից Եւրոպա պատգամաւորութիւն ուղարկելու գործին, միլիքների համար աղերսագրեր գրելով՝ կամ նրանց հայերէն գրածը լատիներէնի և ֆրանսերէնի թարգմանելով, յանուն հայոց մեկիքների և հայոց կաթողիկոսի Հոսմի պապից նամակներ բերելով և այլն:~~

Սակայն երբ Աւստրիոյ կայսեր և Պֆալցի իշխանից յոյսը կտրելով՝ Օրին Ռուսիոյ կայսեր ղեմեց, երբ կաթողիկ եկեղեցւոյ պետին թո-

դած՝ նա պրովաւաւ եկեղեցւոյ պետին ապա-
ւինեցաւ,—այն ժամանակ ահա Հոռմի թէ հո-
գետր և թէ աշխարհիկ ազենաները իրենց լե-
զուն և իրենց վարմունքը գէպի Օրին՝ փոխե-
ցին և բացարձակ սկսեցին թշնամանել ինչպէս
նրան, նմանապէս և հայ մելիքներին:—Եւ այդ
թշնամանքը նրանք սկսեցին արտայայտել նախ
քան Օրիի դեսպանութեան Սպահան հասնելն և
ապա այնուհետեւ շարունակ:

Ունիթօւններն էին, որ Շահին և նրա ա-
ւագաններին հաղորդել էին Օրիի Եւրոպայից
գալն ու վերադառնալն. Օրիին Ռուսաց արքու-
նիքին տաժ գեկուցադրերի բովանդակութիւ-
նըն, Միրօն Վասիլեւի Մոսկվայից էջմիածին և
Գանձասար գալն ու վերադառնալն, Օրիի դես-
պանութեան ներքին միտքը, մի խօսքով՝ Օրիի
ամբողջ գործունէութեան լի ու լի նկարա-
գիրը:

Իսկ այդ գործունէութիւնը, իբրեւ մի փը-
բուն, անիրագործելի բան, Հիւսէին Շահի տշ-
բում, իսկապէս որ մի «յիմարութիւն» էր: Եւ
նա արդէն որոշել էր այդ «յիմարներին» կա-
խաղան բարձրացնել, որպէս պետական յանցա-
ւորների, բայց ստանալով Պետրոս Մեծի նա-
մակը՝ փոխեց իր որոշումը, ի հարկէ, մելիքնե-
րի նկատմամբ: Իսկ Օրիին՝ բնական է՝ որ Շա-
հըն ոչինչ չէր կարող անել, թէ և համոզւած էր,
որ այն բոլոր շարժումների պարագլուխը նա էր:

10.

Այսպիսով Օրին թէ և Իրանի պետի ձեռքից
ազատւած էր, բայց նրա անունն ու գոր-
ծը ազատւած չէին Հոռմի գործակալ-
ների ձեռքից: Եւ սրանք իրանց համակ-
ներում և գրւածներում շարունակ քաջքշում ու
ծամծմում էին Օրիի անունը՝ անւանելով նրան
«քախսախնդիր», «խարխրայ», «շահամոլ»,
խոռոխար», և այլն:

Դրանցից ամենայայտնիներն են Ռիքարտ,
Վուլֆ և Կրուսինսկի անունով ճիգւիտներն: Վեր-
ջինս Օրիի դեսպանութեան ժամանակ Սպահա-
նում էր գտնւում, ուստի և շատ աննպաստ
կերպով է խօսում Օրիի վրայ, և նրա գործու-
նէնէութիւնը վատ գոյներով է նկարագրում:

Դրանց հաղորդած սուտ ու մուտ տեղեկու-
թիւններից՝ վերջերում օգտւեցան և ուրիշնե-
րը և նոյնպէս գալարեցին Օրիին: Անգիտակցա-
բար վերջիններիս թւին պատկանում են Գէջէլ
և Լէանար անունով ճիգւիտները:

Մի այլ ճիգւիտ՝ Սաեփան Ռօշկա անունով՝
ասում է իբր թէ Օրին կուած է եղել իր բն-
կեր Մինաս վարդապետի հետ և թէ սա շատ
աննպաստ բաներ է գրել Օրիի մասին: Եթէ
Հոռմի այս ամեն գործակալների գրւածների
մէջ հատ ու կէստ ճշմարտութիւններ գտնւեն
էլ անգամ,—այնու ամենայնիւ նրանք արժէք

չունին: Վասն զի ամենից առաւել մեծ և զուտ ճշմարտութիւնն այն է, որ վերոյիշեալ ճիշդութեանքը պիտի աշխատէի ևս նուազագոյնը ևս անւանարկել Օրիին և նրա գործունէութիւնը, որից ակնկալած օգուտի փոխարէն՝ այժմ, ընդհակառակը, քիչ ևս կարող էին ունենալ Հոռոմեական եկեղեցւոյ և կաթողիկ պետութեան, — Աստուծոյ, — շահերը:

Եւ անա Օրիի օրերիցն սկսած՝ երևան եկաւ և արծարածւեցաւ մինչև մեր օրերը՝ այն գաղափարն ու յայտնի մրցակցութիւնը, որ կայ եւրոպական տէրութիւնների և Ռուսաստանի մէջ և ամեն անգամ երևան է գալիս, երբ խօսք ու ցանկութիւն է յայտնուում արևելքին, և մասնաւորապէս Հայաստանին, տիրապետելու մասը:

Եւ եւրոպական պետութիւններն ու Ռուսաստանը՝ իրանց այդ զոյս խաղախաղի նաշիւները՝ Օրիի օրերիցն սկսած մինչև այսօր՝ պատրաստուած են՝ քրիստոնէութեան, մարդասիրութեան կամ հայասիրութեան անւան տակ, — բռնելով, որոնց գոյութիւնը բացարձակաբար ժըխտուում է քաղաքագիտական աշխարհում, բայց որոնց միամիտ հայութեանը զոն է գնացել և գնում է շարունակաբար:

Դառնում եմ այն հարցին՝ թէ Օրին ինչ դրամական միջոցներով էր գործում:

ԽԱ.

Պատանի հառակում առաջին անգամ Եւրոպա գնալիս՝ մելիք-Խորայէլի որդին, հարկաւ, շատ կամ քիչ փող կունենար հետը:

Այնուհետև առաջին չորս տարիներում, երբ նրա հայրը դեռ կենդանի էր և որդուն, թերևս, նամակներ էր գրում և պատասխան ստանում, — Օրին կարող էր դարձեալ, շատ կամ քիչ, նըպաստ ստանալ հօրիցը: Բայց երբ վերջինս մեռաւ և Օրիի յարաբերութիւնը այն աստիճան խզւեցաւ հայրական տնիցը, որ նրան կորած կամ մեռած էին համարում, — ուրեմն հայրենիքից դրամ ստանալու մասին՝ խօսք չէր կարող լինել:

Ուրեմն՝ Օրին ինքն էր պահում իր գլուխը: Եւ կարող էր, որովհետև ժիր, գործունեայ երիտասարդ էր և իրան տօխացի տեղովն՝ եւրոպական, — ֆրանսիական, — բանակի սուպայթերն օֆիցեր էր դարձել: Այլա գերմանական 4 քաղաքներում կոմիսարի պաշտօն էր վարել: Վերոյիշեալ պաշտօններն վարելիս՝ Օրին, հայկական ոգւոյն յատուկ սակաւագնատութեամբ և խնայողութեամբ, շատ կամ քիչ, անսեսութիւն արած կլինէր անշուշտ: Բաֆֆին ասում է*), որ Օրին «Հնդկաստանցի մի ճարպիկ առ-

*) Խամս. Մելիք. եր. 22.

հարական էր»։ Անգեղակոթի մեկիքների համա-
կում եղած մի ակնարկութիւնից երևում է,
որ, արդարեւ, Օրին առհարական մի գործով
պարապելիս է եղել Եւրոպայում։ Ունիթոսնե-
րից մէկն էլ, — Կրուսինսկի ճիգիթը, — ասում
է, որ Օրին ֆրանսիական բանակին սուրճ, —
դահլա մատակարար էր։

Ինչ էլ որ լինի, իր քաղաքական ծրագրի
իրագործման համար՝ դէպի Ռուսաստան մեկ-
նելիս՝ բացի Դիւրդորֆում թողած կայքերից և
բացի Պետրոս Մեծին, նրա կնոջը և ուսւ աւա-
գանիին բերած արժէքաւոր նւէրներից՝ իր զբը-
պանում 9500 կանխիկ ոսկեզրամ ունէր։

Եւ այդ պումարովն էր, որ Օրին հոգաց՝

1) ուսւ արքունիքի կողմից Միրոն Վասիլի
պաշտօնէի ճանապարհածախքն ու սննդադրամը։

2) Նոյն արքունիքի պահանջմամբ դարձ-
եալ՝ Եւրոպա մեկնող Նազար Սրէխովիչ ազգա-
նունով մի այլ պաշտօնէի ճանապարհածախքն ու
սննդադրամը։

3) Եւրոպայից իր հետ բերած 10 մարդ-
կանց ապրուստը Ռուսաստանում։ Ճշմարիտ է՝
Պետրոս Մեծի հրամանաւ՝ Օրինն արքունական
թոշակ նշանակւեցաւ։ Բայց թոշակը շատ չնչին
էր, — օրական ընդ ամենը 48 կոպէկ։

4) Հօլանդիայում գնւած գէնքերն 22,000
րուբլու արժողութեամբ՝ Օրին իր զբաղանիցն էր
հոգացել։

5) Գօլովին Բոյարին զբաւելու համար՝

բացի իրան խոստացած 20,000 ոսկուց (որ մե-
կիքներն էին վճարելու), Օրին Գօլովինի թարգ-
մանչին, կամ գէթ թարգմանիչի անունով, կան-
խիկ 4,000 ոսկի վճարեց իր զբաղանից։

Այնպէս որ 1704 թւին Մոսկվայից Պֆալ-
ցի իշխանին ուղղած մի համակում, Օրին հե-
տեալ վշտալի տողերն է աւելացնում, եօրը
սարի շարունակ այս ու այն կողմն ընկնելով
և սանջուելով՝ ևս իմ ամբողջ կարողութիւնը
ծախսեցի, և այժմ պարսի մէջ խուսած շինե-
լով՝ կնոջս և զաւակներիս խեղճ ու անհետուջ
եմ քողել»։

ԽԴ.

Բայց չնայած իր այս դրամական նեղ վի-
ճակին, — այնուամենայնիւ Օրին պարտքով հոգաց՝
6) 50 հոգուց բաղկացած իր զեսպանութեան
ծախքն, իւրաքանչիւրին առանձին-առանձին ու-
ճիկ վճարելով։

Բացի ռոճիկներից Օրին իր հաշւովն էր
պատրաստել. 7) շքախմբի անդամների համա-
զգեսաներն։ 8) Նրանց սննուսնդն ևս Օրին ինքն
էր հոգում։

Ռուս կառավարութիւնը Օրինին միմիայն
12 թնդանոթ էր տւել և Նիգոլօյ նաւահանգրա-
տում 2 նաւ զեսպանութեանը Աժգարխան հաս-
ցնելու։

Դարձեալ՝ 9) Օրին իր հաշւովն էր բերել

Պարսկաստանից այն 20 գերդաստանը, որ մե-
տաքսապործութիւնը ծաղկեցնելու էր Ռուսաս-
տանում:

Վերջապէս Օրին իր հաշուովն էր ձեռք բե-
րել Պարսկաստանում Ռուսաց կայսրին և նրա
աւագանիին նւիրելու համար՝ 10) 31 հատ ըն-
տիր ձիեր՝ իւրաքանչիւրը 400-ից մինչև 200
բուբլի արժողութեամբ, իրանց սարքերով: 11)
Բացի այդ ձիերից Օրին Պարսկաստանից բե-
րում էր նաև 30 տեսակ՝ 242 հատ հնդկական
և պարսկական թանկագին գորգեր, շալեր, մե-
տաքսեայ կտորներ, բարձեր, առիւծի և ընձի
մորթեր, տակառներով Շիրազի ընտիր գինի,
ագնիւ տեսակ չոր մրգեղէններ 20 հակ էլ մե-
տաքսի կօկօն*):

*) Բաֆֆիի ասուհեամբ (Նամս. Մելիք. եր. 25)
«Օրին վերագործաւ Ռուսաստան տանելով իւր հետ
200,000 բուբլի արժէք ունեցող ընծաներ Պարսից
Շահի կողմից Պետրոս Մեծին»:—Օրին բերած ապրան-
քի և ձիերի արժէքը կառող էր 200,000 բուբլու հաս-
նել, բայց զրանք Շահի կողմից չէին ուղարկում
Պետրոս Մեծին: Բաֆֆին սխալւած է: Օրին բերած
ձիերից 4-ը Ամզրախանի նահանգապետը իրան հա-
մար վերցրեց: Երեքը Լէզկանները թէև փախցրին,
բայց յետոյ ձիերի արժէքն ւտանալով՝ վերադարձ-
րին: Մնացեալ ապրանքների և ի մասը փշայաւ Գա-
լով մետաքսի հակներին, —նրանք էլ մինչև 1736 թի-
ւը Ղազանի մաքսատանը մնացին, մինչև որ Մինաս
վարդապետի ջանքերով դուրս՝ բերւեցին և Սափար
Վասիլով մի հայ վաճառականի ձեռքով վաճառելով՝ գո-
յացած փողի մի մասը մաքս վճարեցին, մնացեալը Օրին
պարտատէրներին հասցրին:

Այս ամենը Օրին տանում էր կայսեր և ա-
ւագանիին նւիրելու նպատակաւ:

Բայց որովհետև Օրին ճանաչած էր իբ-
րև միջազգային, այլ ոչ ռուսական դեսպան,
ռուսի ճանապարհին պատահած քաղաքների և
սահմանագլխի ռուս իշխանաւորները Օրին մե-
ծամեծ նեղութիւններ էին պատճառում, մաքս
և ուրիշ գանազան պահանջներ անելով, ապ-
րանքներն զրաւելով և այլն:

ԽԳ.

Ռուս իշխանաւորների այս վարմունքն այն
աստիճան վշտացնում էր Օրինին, որ նա, դուքս
Գօլովկինին ուղղած մի նամակում նկարագրե-
լով ռուս պաշտօնեաներից կրած իր նեղութիւ-
նը՝ շարունակում է՝ «ես թագաւորի հրամա-
նով եմ եկեալ Իրանու երկիրն. հիմա գլխով
ու ապրանքով էլի թագաւորին ծառայելու եմ
զալիս, թագաւորին ոչ մի փրփրագէն ինձ ապ-
րանք չեն տւել, չեմ գլխում մեր ապրանքն
ի՞նչ կողմանէ են գաւթում» (գրաւում):

Երևի այս նամակն ցանկալի արդիւնք չու-
նեցաւ: Ռուսի Օրին, հիւանդ տեղովը, մի օր
վերկացաւ և ուղղակի Պետրոս Մեծին էլ մի
նամակ գրեց, որի մէջ կարգում ենք և հետե-
եալ տողերն՝ «1701 թւականից մինչև այսօր՝
աւելի քան 9 տարի ժամանակամիջոցում՝ ես
Ձեր Մեծութեան գանձարանին ոչ մի վնաս

չհասցրի: Ձեր մեծութեան կողմից՝ ինձ համար սահմանւած թոշակը՝ ընդ ամենը 5 ալթին էր (48 կոպ). օրական, մինչդեռ ինձ և իմ մարդկանց ես պահում և խնամում էի իմ անձնական եւ պարսփ վերցրած փողերով: Թէ արդարեւ Օրիւն պարտքով էր ապրում վերջերում, և պարտքով իր մեծամեծ ծախքերն հոգում, — յետոյ ստուգւեցաւ Մինաս վարդապետի Պետրոս Մեծին աւած զեկուցադրով, որի մէջ գնահատելով Օրիւն անունով կայսեր ընծայւած ձիաներն և միւս ապրանքներն, — վարդապետը խնդրում է շնորհել իրան ապրանաջ արժէքն, որպէսզի կարելի լինի թէ Օրիւն պարտքերն վրձարել, և թէ Դիսլիօրֆում աղքատութեան մէջ մնացած Օրիւն ընտանիքին սննդագրամ ուղարկել: Բայց երևի Մինաս վարդապետի այս խնդիրը չարգւեցաւ, կամ, գուցէ մասամբ և եթ յարգւեցաւ: Որովհետեւ Օրիւն մահւանից 5 տարի յետոյ էլ՝ նրա պարտատէրներն, թէ Ռուսաստանում, և թէ Պարսկաստանում, Մինաս վարդապետից, իբրեւ Օրիւն ընկերից ու գործակցից, պահանջներ էին անում:

Բռնն այնտեղ հասաւ, որ երբ 1716 թվականում Մինաս վարդապետը՝ Պետրոս Մեծի մի դադանի հրահանգով՝ Պարսկաստան գնաց, — այնտեղի Օրիւն պարտատէրներն՝ նրան բանտարկել տւին, ուր նա 2 ամիս մնալուց յետոյ՝ հազիւ հազ, մի կերպ ազատւեցաւ:

Այսպիսով՝ Օրիւն անւան և գործունէութեան

թեան հւաստանալուն օգնեցին մի կողմից նրա պարտատէրներն՝ նրա շքախմբի անդամներից սկսած, մինչև մուրհակաւ պարտք տուողները: Միւս կողմից՝ ինչպէս տեսանք՝ Հոռմի գործակալ ճիզլիթներն:

Սակայն պարտատէրներից և ճիզլիթներից էլ աւելի վատթար վարւեցան, բացի ուս փոքր պաշտօնեաներից, նաև մի քանի բարձրաստիճան պաշտօնեաներ և յատկապէս Ղազանի նահանգապետ Աբրաքսինը:

Օրիւն մահւանից յետոյ, այն է 1711 թվ. նոյեմբերի 7-ին, նահանգապետ Աբրաքսինը կայսեր ուղարկած իր տեղեկագրի մէջ, ի միջի ալ մեղադրանքների՝ Օրիւնն նա և ֆաղափական յանցաւոր է դուրս բերում:

Ահա ինչու համար:

ԽԴ.

Օրիւն դեսպանութեան 50 հոգի անդամներին՝ Մոսկվայի ոստիկանութիւնը նախապէս մէկ-մէկ կանչեց, հարց ու փորձի ենթարկեց, ով, որտեղից և ում հպատակ լինելն ստուգեց և առանձին-առանձին արձանագրութիւններ կադմեց, և իրանց կամ իրանց երաշխաւորներին ստորագրել տւեց և ապա արձակեց՝ յայտնելով որ ոստիկանութեան կողմից արգելք չկայ այդ մարդկանց՝ Հոռմի Պապի և Պֆալցի իշխանի դեսպանի (Օրիւն) հետ Պարսկաստան գնալու:

Ոստիկանութեան կատարած քննութեամբ երևեցաւ, որ ամեն երկրից մարդիկ մտել էին դեսպանութեան մէջ, բացի Շվեդացիներից, որոնցից Օրին ոչ ոքի չէր վերցրել, գիտնալով որ Ռուսաստանը պատերազմի է բռնւած այդ ազգի դէմ:

Երբ դեսպանութիւնը Աժգարխան հասաւ՝ տեղւոյն ոստիկանութիւնը՝ նոր ի նորոյ քննութեան ենթարկեց նրա անդամներին և ոչ մի արգելք չգտնելով՝ թոյլ տւեց որ սահմանն անցնեն:

Դեսպանութիւնը գնաց Պարսկաստան և վերադարձաւ Աժգարխան, ուր, ինչպէս տեսանք, Օրին մեռաւ: Եւ ահա, յայտնի չէ թէ ի՞նչ պատճառաւ կամ ի՞նչ նպատակաւ, նահանգապետ Աբրաքսինը վերկացաւ և կայսեր գրեց իբրեւ թէ՝ դեսպանութեան անդամների թւում 16 հոգի շվեդացիներ են եղել որոց Օրին թաղցրել է Մոսկվայի ոստիկանութիւնից և փոխանակ Շվեդիայի՝ ուրիշ երկրի հպատակ է արձանագրել տւել նրանց:

Եւ թէ՛ իր այս վարձուները՝ Օրին իբրեւ թէ խոստովանել է իրան, Աբրաքսինին, վերադրելով այդ վարձուները ոչ թէ դաւաճանութեան կամ խաբէրայութեան, այլ իր անտեղեակութեանը ռուս լեզ ին և կարգերին:

Օրին երկրորդ յանցանքը, ըստ նահանգապետ Աբրաքսինի այն է՝ որ Պարսկաստանում ամեն տեղ որտեղից անցել է Օրին, իրան ան-

ւանել է ռուսաց քաղաւորի դեսպան, և այնպիսի անկարգութիւններ է արել, որոնք, — զորում է Աբրաքսինը, — Ձերդ Մեծօրեան անունը չէին կարող պատիւ քերել»:

Մի խօսքով, սիրելի ընթերցող, եթէ Օրին մեռած չլինէր, գուցէ նա էլ, իշնորհա գեներալ Աբրաքսինի նոյն վիճակի հասնէր, ինչ վիճակի որ, իշնորհա գեներալ Պասքելիչի, հառաւ 19-րդ դարու սկզբում, մի այլ հայրենասէր — Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցին*): }

Ծանօթանալիցս մէկը ինձ յայտնել էր, որ ինքը Իսրայէլ Օրին շիրիմը տեսել է Աժգարխանի ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյ դաւթում և կարգացել տապանագիրը:

Որքան որ այս տեղեկութիւնը ինձ անհաւատալի թւաց, — այնուամենայնիւ ես իմ բարեկամ պ. Իսրայէլ Բեզարեանցին դիմելով, խնդրեցի որ իր Աժգարխանի բաղձաթիւ ծանօթների միջոցաւ՝ ստուգել տայ ինձ հասած լուրը: Պ. Բեզարեանը դիմել էր արժ. Սարգիս քահանայ Ասլանեանցին, որի նամակից այժմ երևում է որ Իսրայէլ Օրին թաղման տեղը անյայտ է: Եւ հնայած սրբ. Արիտակէս եպիսկոպոսի և այլոց արած հետազոտութիւններին և պեղումներին, — ցարդ անկարելի է եղել գտնել Օրին գերեզմանի տեղը: Բայց հաւանական է, — գուցէ է արժ. Ասլանեանը, — որ Իսրայէլ Օրին թաղում լինի կամ Ս. Աստուածմէն, և կամ աւելի շուտ, Ս. Կատարինէի եկեղեցւոյ բազում, ուր սովորաբար թաղւելիս են եղել հայ նշեցեալները որովհետեւ, Ս. Կատարինէի եկեղեցին քաղաքից դուրս լինելով՝ միևնոյն ժամանակ՝ հանդուտարանի եկեղեցւոյ տեղ է ծառայել:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Զէնիաթ—դէնիաթ	Ն
2. Գլխադին	Ե
3. Ապօրինի դաւակը	Ծ
4. Գինեղև	Ա
5. Ռաֆֆի «Կայծերը»	Ի
6. Կացինը քարին կպաւ	Ռ
9. Մտորումներ	Ա
8. Պատմական Քաղաքներ	Ի
9. " " Բ. "	Ռ
10. " " Գ. "	Ա
11. " " Դ. "	Պ
12. " " Ե. "	Ս
13. " " Զ. "	
14. " " Է. "	
15. Իսրայէլ Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը	ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

Դիմել՝ Баку, Протоіер. Егишэ Гегамянцу.

«Ազգային գրադարան»

NI 0418242

6855